ISSN 1310–6376

ИЗВЕСТИЯ

на Съюза на учените – Варна

СЪДЪРЖАНИЕ

ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Иво Стамболийски
Екзистенциалният ескапизъм в българския политически живот 5

ПРАВО

Андрияна Андреева, Галина Йолова
Съвременни тенденции във философията на трудовите и осигурителни права 9

Емил Радев
Дигиталната трансформация в правосъдните системи в ЕС 15

КУЛТУРА И ИЗКУСТВО

Станчо Ц. Веков
Варненският катедрален храм и неговия одески архитект 21

ПСИХОЛОГИЯ

Светлана Сарийска
Благодарността: изследвания и приложения в клиничната и неклиничната практика 31

Румен Стаматов
Силните страни и пътищата към тяхното усилване 36

Силвия Крушкова
Специфични аспекти на клиничната психологична оценка при съдебно-психологична експертиза 41

Силвия Крушкова, Силвия Белоева
Модели от клиничната психология в полза на психосоциална диагностика в клиничната социална работа с лица с психични разстройства 45

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. д-р **Виолета Йотова**, д.м.н
проф. д-р **Теодора Бакърджиева**
проф. д-р **Златислав Стоянов**, д.м.н
проф. д-р **Атанас Палазов**
проф. д-р **Цвета Зафирова**
проф. д-р инж. **Розалина Димова**
проф. д-р **Румен Ненков**, д.м.
доц. д-р **Антон Грозданов**
доц. д-р **Елица Петрова-Павлова**
доц. д-р **Недко Димитров**

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА БРОЯ

проф. д.с.н. **Лоретта Парашкевова**
проф. д-р **Маргарита Бъчварова**
доц. д-р **Масис Хаджолян**
проф. д-р **Валери Стоянов**
доц. д-р **Антон Грозданов**

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ
Варна 9000
ул. „Васил Друмев“ № 73

ЕКЗИСТЕНЦИАЛНИЯТ ЕСКАПИЗЪМ В БЪЛГАРСКИЯ ПОЛИТИЧЕСКИ ЖИВОТ

Иво Стамболийски

Цинизмът се състои не в думите, описващи действителността, а в самата действителност.
К. Маркс

Abstract: The paper attempts to define existential escapism while examining the activities of the Bulgarian political elite. The latter are identified as examples of escapism due to the inappropriate behaviourof the political elite with all its consequences.

Keywords: escapism, political elite, democracy, neoliberalism

В една книга на Марк Хауард, посветена на страните в пост-комунистическа Европа се прави изследване на причините, повлияли върху изоставането в създаването и развитието на гражданските им общества [1]. Едни от най-сериозните причини за нежеланието на гражданите в Източна Европа да се присъединят към обществени организации, според Хауърд, са следните: 1/ Недоверие към всякакви организации, напомнящи принудителното членство в организации от комунистически тип; 2/ Устойчивостта на обичайните лични контакти и връзки; 3/ Разочарованието от пост-комунистическата реалност – от качеството на живота, до институциите на властта [2]. Тези изводи могат да породят множество въпроси у хора, родили се и израснали в демократични страни, но за хората от Източна Европа, в частност и в България, това са естествени и разбираеми изводи. Защо това е така и по-важно – защо се стигна до това?

В началото на 90-те години на XX век надеждите за осъществяването на либералната демокрация на Изток са големи. Победата в Студената война дава начало на демократичните промени в цял свят. Но развитието на икономическите, културните и политически процеси в Източна Европа реализира следния парадокс – става отричане на самата либерална демокрация. Според някои автори, след падането на Берлинската стена започва ново противопоставяне – между страните с утвърдени демокрации и страни, завършващи своя преход към демокрация. Предлагането на либералната демокрация като единствен път за развитие води до нейното абсолютизиране и канонизиране. Опитът да се изградят демокрации в страните от Източна Европа по подобие на тези в Западна Европа създаде „най-значимия разлом между имитаторите и имитираните“ [3]. Може да се съгласим с разбирането, че когато няма политически и идеологически алтернативи, напълно възможно е да има множество критики срещу либералната демокрация – както отляво, така и отдясно.

Как стоят нещата в България? Големите надежди дават и големи илюзии. Наистина ли изграждането на модерно гражданско общество е възможно да се осъществи? И наистина ли имаме един трийсетгодишен имитационен преход?

Последните три десетилетия от развитието на България все повече и повече дават основание да се задълбочи чувството на огромна неудовлетвореност от постигнатото. Това не се дължи заради специфичната народопсихология, изразяваща се във вечното недоволство на българина от неговия бит, а се основава на реалностите, на статистическите данни и на отношението на света към България.

От изследване на „Галъп“, правено през 2019 г. се вижда, че почти половината от българите не приемат становището, че демокрацията е най-добрата форма на управление. Българинът не харесва не демокрацията изобщо, а настоящата преходна неолиберална демокрация. [4]. Та нали основното постижение на либерализма е реабилитацията на човека като субект на неотчуждаеми права. Либерализмът връща отнетото достойнство на хората и предоставя възможността за независим живот на всеки, под господството единствено на закона. И това става чрез стабилни и работещи институции.

Как либералните и неолиберални идеи се реализират в България? И защо българите не харесват настоящата неолиберална демокрация в България? Отговорът е прост – защото за няколко поколения този модел е символ на разруха на социалната държава, на разруха на някога развитата ни индустрия, земеделие, култура, здравеопазване, просвета.

Ясно е, че всяка революция вкарва в управленската сфера на обществото (чрез различни механизми – демократични икономически и т.н.) все нови и нови слоеве от населението. При това не най-добрите. Вкарва често дотогавашни аутсайдери. Затова отначало обществото „уляга“ докато не се нагоди към поредното управленско попълнение. Затова политици, бизнесмени, лидери на човешки общности са принудени да вземат решения за неща, които познават все по-малко, при това – като разполагат с все по-малко време за вземане на решения [5]. При непрекъснати радикални промени се изисква наличието на един елит, който непрекъснато да развива своите познавателни, морални и волеви качества, които трябва да му позволят да се справи с бързо изменящите се предизвикателства. В такъв елит политиците са водещ компонент.

В условията на българската политическа действителност може да се определи поведението на политическия елит като неотговарящо на задачите, които трябва да решава. Затова някои автори твърдят, че „днешният български елит е носител на пораженски нагласи и колаборационистки дух; той е дълбого чужд на националните задачи и на самите основания на националната самобитност на българското общество; той е нечувствителен към историческите истини – няма сетива за централните положения, които определят националния живот на България“ [6].

Поведение, което не отговаря на дневния ред на обществото, може да бъде свързано с понятието „ескапизъм“. Думата идва от английския глагол „eskape“, което означава буквално „да избягаш“, „да се спасиш“. Въведен е от Дж.Р.Р. Толкин през 1930 година в една от неговите лекции и в началото обозначава литература, която предлага „утеха и избавление“, т.е. „бягство от реалността“ [7]. По-късно става понятие в психологията, психиатрията и социалната философия и от литературно направление се превръща в свойство на човешката психика. Тази „антропологизация“ на това понятие е предпоставка за изучаване на човешкото поведение и определяне на психологическите и социалните характеристики на човека. От психиатрични позиции ескапизма се определя като „невротичен стремеж да се скриеш от психотравмиращата действителност във въображаем, измислен свят или в отвличащи занимания (като, например, компютърни игри, четене на развлекателна литература, гледане на телевизионни сериали и др.) [8]. От позициите на социалната философия може да се каже, че ескапизмът – това е светоглед или стил на живот, при който става подменяне на реалностите на всекидневието с въображаеми такива.

Тук няма да очертаваме рамката на ескапизма и неговите разновидности: религиозен, субкултурен, психологически, социален и т.н., а искаме да покажем особеностите на екзистенциалния ескапизъм като характерна черта на българския политически елит. Характерните особености на екзистенциалния ескапизъм е съзнателния отказ от срещата с Другия/Другите. В съвременния свят това става напълно осъзнато от отделни хора. Във връзка с модернизацията на обществото и всеобщата достъпност на почти безкрайния информационен поток, идеята за свобода и освободеност получава хипертрофирано развитие именно чрез пренасянето на този основен модус на човешко битие във виртуалния свят. И това са нови пътища за самоидентификация, които не изискват среща с Другия/Другите. Тези нови възможности за самоидентификация могат да доведат да трудности при възприемането на света в неговата цялостност, трудности при създаването на тесни и трайни социални връзки. Отказът да се види реалния живот и неговите проблеми може да се изрази и чрез самоизолация или съзнателно включване в някаква маргинализирана общност, като се игнорират предишни професионални, родови и социални връзки. Понякога това води до разочарования, криза на идентичността и загуба на смисъл в живота. Крайната форма на това са проявите на аномия и самоубийство.

Как това се отнася до българския политически елит? Зародилите се през 90-те години на XX век „нови“ политически елити започнаха да решават само няколко „свои си“ задачи. Това става чрез една силна самовглъбеност и тотално загърбване на многобройните социални проблеми на обществото.

Първата проява на „новия“ политически елит е да „открие“ нов покровител. Ако в близката история този покровител е откриван в Германия, а после в СССР, новата мантра е: „Членството на България в НАТО и Европейския съюз е гаранция за нашата сигурност и просперитет!“. И е напълно безразлично какъв е цивилизационния и идеологически модел на САЩ, тяхното културно-историческо присъствие в света. Важното е да бъдеш подкрепен от силните на деня. Тези представи на българските елити определят и тяхното отношение към държавата – като към своя лична собственост, което е гарантирано и от външен фактор, на който си поверил своя суверенитет.

Втората „вгълбеност“ е свързана с държавната служба. Тя дава оцеляване и е основополагаща екзистенциална перспектива. До държавна служба можеш да се „докопаш“ само чрез политическите

партии, затова участието в подобни структури придобива екзистенциален смисъл – „борбата на идеи“ всъщност е димната завеса, зад която се прикрива реалната борба за осигурен живот и някакъв просперитет. И колкото постът е по-висок – на общинско, областно или централно ниво, толкова по-сигурно е личното и семейно-родово оцеляване и благоденствие (Л Георгиев). На тази основа вреят най-тежките проблеми на българското общество. На първо време е **корупцията.** Знаем, че историята изобилства от примери за шокираща корупция, в резултат от притежаването на власт. Знаменитите думи на лорд Джон Актън: „Властта корумпира, а абсолютната власт корумпира абсолютно“ многократно бяха потвърждавани от действията на българските политици. Корупцията не само доби чудовищни размери, но и внуши, че за да си във властта, трябва да си колкото се може по-нечистоплътен, с колкото се може по-малко скрупули и задръжки. Не по-малък проблем е **ерозията на ценностите** – няма по-тъжен резултат, когато в едно общество се ликвидира моралната почтеност, когато нормите и законите започват да нямат никакво значение и арогантността и безнаказаността стават лице на демокрацията. Като пример за подражание, като социални идеали за младите хора, вместо героите от българската история, вече стоят фигурите на футболиста и фолк певицата. И ако преходът премахна системата на административни привилегии, даде принципно равенство на шансовете, то той донесе фрапиращо неравенство на реализациите на младите хора. Налице е огромна дистанция между млади новобогаташи и млади парии. Хора, учили в една класна стая и имащи приблизително еднакъв социален и интелектуален потенциал, вече са на космически разстояния по отношение на имуществен и финансов статус. Дискредитира се знанието като ценност, образованието като ценност, труда като ценност.

На трето място, да припомним думите на М. Вебер: „Една нация, която мисли, че управлението на държавата се изчерпва с администрирането, а политиката е някаква случайна дейност за аматьори, или е второстепенна чиновническа трудова заетост, може да се откаже да развива политика в световен мащаб и за в бъдеще да се примири с ролята на малка държава“[9] . Политическите процеси в българското общество водят до разбирането, че свободата е „всепозволеност“ и липса на какъвто и да е контрол. Създава се състояние на универсална търпимост, включително и към всякакви уродливи явления. Тази търпимост се трансформира в безразличие или в убеждение за относителността на всяко действие, поведение и липса на какъвто и да е критерий за норми и стандарти. В резултат на всичко това изчезват (или не могат да се създадат !) характерните черти на гражданина: наличие на принципи и ценности, готовност да се действа. Всичко това става, благодарение на всички политически елити, които през тези години непрекъснато се сменят във властта, използват властта за лични цели и тяхната „всепозволеност“ носи хаос, объркване в обществото и недоверие в демокрацията. Не може да остане скрит и фактът, че все повече хора в България отказват да гласуват, или гласуват отрицателно. Това показва освен несъгласие с политическите партии и лицата, олицетворяващи политическия елит, както и огромно нежелание за се участва в политическия живот на българското общество. Тук говорим и за шокираща **некомпетентност** на хора, овластени от демократичните промени. Отпадането на професионализма и кадърността като критерий за намиране на работа и кариерно развитие е факт и той непрекъснато се утвърждава – разбира се с протекцията на политиците. Става масово нашествие на дилетанти, аматьори, лаици и некадърни хора във всички нива на администрацията. Как трябва да се внуши на младите хора, че е важно да трупат знания, защото това е начинът за реализация, след като те виждат всеки ден, че успелите у нас са напълно некомпетентни и невежи. След като в парламента и правителството има хора, които не могат да се изразяват правилно, боравят с доста ограничен речников фонд, скарани са с граматиката, правописа, историята и географията. Ясно е, че хората, които управляват не са еманация на българския интелект. Но когато се демонстрира обидна неграмотност – от това страда образованието, което вече престава да бъде ценност и не носи позитиви. Неграмотността на хората от властта слага негативен отпечатък на престижа на институциите. Властта винаги е внушавала респект и уважение, тя има образци на поведение, протокол и т.н. Но вместо това – в България се налага един несериозен, гротексов, наперен, карикатурен стил на поведение на властниците. Властта ли, това е много просто нещо, достъпна е за всеки, тя се реализира „между другото“.

През изминалите 30 г. от „прехода“ е налице един очевиден провал на елитите – поради липса на знания, морал, политически професионализъм. Според някои анализатори: „Имаме един див, крадлив политически елит с много нисък, много къс хоризонт във времето – максимум един мандат, максимум няколко години, една клептокрация, която гледа да уреди себе си, своите деца и внуци, кръговете, мрежите в които тя участва. Няма никаква идея,

намек дори за отговорност пред общността, затова, че имаш някакви, дори имагинерни задължения към нея, че можеш да й дадеш перспективи за развитие, хоризонт от порядъка на 20, 30, 50 години“ [10].

Това, че политическият елит се занимава изключително със себе си може да се установи и на основата на ниския рейтинг на Народното събрание, това се вижда и от многобройните изказвания на политици. Няма наличие на морална рефлексия, проблематизиране на фактите от социалния живот, осъзнаването на реалностите от всекидневието и превръщането в устойчиви поведенчески нагласи на свободата, достойнството, личната и общностна независимост. Проблемите на обикновените хора не са важни, политиците имат друга представа за България. Има и такива изказвания: „България се превърна в западна държава, натовска и европейска, която колкото и да хленчат и хулят разни мъдреци, е във всяко отношение съпоставима с другите западни държави. Дори мантрата, че била най-бедна в Европа, която с такъв ентусиазъм повтарят, не отменя постигнатото, защото да си дори последен в групата на първите, е нещо хубаво... Организираната престъпност я има и днес. Голяма част от нея е по наследство червена. Но този, който се мъчи да убеди спонсорите си, че България е мафиотска държава, може да постигне един-единствен резултат – марш навън, към Евразия [11].

Утвърждава се разбирането, че сега е времето на „силните и инициативните“, че всички други трябва да се отдръпнат и да почакат, а елитът е този, който може да каже какво и как, да се разпореди с държавния ресурс, да обяви, че старите и болните са виновни, а бедността е порок.

Екзистенциалният ескапизъм на българския политически елит се изразява и в тоталното ликвидиране на всякакви демократични принципи и норми – „гражданското общество е в безпорядък, медиите са под строг контрол, вместо опозиция имаме „дисиденти“ [12]. Тези констатации са свързани с безпокойството, че „с премахването на гражданското общество и независимите медии бяха премахнати и основите на демократичната политика, каквато се предполага от копенхагенските критерии“, както и това, че „Европейската комисия и другите органи на ЕС продължават да си затварят очите за основния проблем – премахването на върховенството на закона и на институциите и механизмите на демокрацията“ [13].

Затова сега говорим за две България – „две общества и даже две държави, между които се вихри студена война“ [14].

Какъв е изходът? Дали едните ще припознаят другите и ще се търси общо решение на националните проблеми? Предстои да разберем.

Литература:

1. Howard, M. (2003). The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe.

2. Ibid., p. 128

3. Кръстев, И., Холмс, С.(2020) Имитация и демокрация. Как Западът спечели Студената война, но загуби себе си, Обсидиан, С., с.15

4. Стамболийски, И.(2020). Кризата на политическия елит в България.// Човекът-мярка за всички неща? Предизвикателствата на постиндустриалното информационно общество. Технически университет, С., с.18-19

5. Маринов, А., 2004. Обществени елити и лидерство в страните в преход, С., Изд. „Сиби“, с.9

6. Вацев, В.(2020). Старите и нови елити на България.//Хроники на безвремието, С., „Изток-Запад“, с. 26

7. **Толкин, Дж.Р.Р**. (2007). Чудовища и критики. М.: АСТ, с.7

8. Жмуров, В.А. (2010). Большой толковый словарь терминов психиатрии. Элиста: Джангар, с. 786

9. Карталов, К.,(2010). Парадигми на политическата наука. София, с.27-28

10. Христов, И., (2010). Интервю от 15 април // webmaster@zemedelskozname.com

11. Димитров, Ф. (2020) В-к „Ретро“, 27.VIII-2. IX. с. 8

12. Дайнов, Е. (2020). Как се разглобява демокрация: примерът на България.// Капитал, 26. VI. – 2.VII. 2020, с.8

13. Пак там, с.9

За контакти:
доц. д-р Иво Стамболийски
ВСУ „Черноризец Храбър“
e-mail: ivo_stamboliyski@abv.bg

СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ ВЪВ ФИЛОСОФИЯТА НА ТРУДОВИТЕ И ОСИГУРИТЕЛНИ ПРАВА

Доц. д-р Андрияна Андреева, ИУ – Варна; доц. д-р Галина Йолова, ИУ – Варна

Abstract: In this research are examined the new tendencies in the philosophy and concept of the subjective Labour and Social Security Rights, under the influence of the contemporary social processes. The necessity of diversification of the types of the workers and employees rights in the Labour and Social Security legislation is analyzed in view of the dynamics of the examined public relations and the maximum guarantee of the interests of the parties in the legal relationships. Based on the analysis are made conclusions and summaries in view of adapting the regulation of the subjective rights to the new public realities.

Keywords: subjective labour rights, subjective social security rights, contemporary tendencies in the rights

Въведение

Субективните права са категория позната в ежедневието и традиционна в правото. Същевременно те се развиват и еволюират в съответствие с динамиката на общественото развитие. Невинаги обаче законодателството на международно и национално ниво успява да синхронизира правните норми в бързите темпове и динамиката на обществените процеси. Това в още по-голяма степен е относимо при трудовите и осигурителни права, които са призвани да създадат нужния синхрон в трудовоправната, респективно осигурителноправната връзка и да гарантират нормалното упражняване на правото на труд.

Субективното право е ключово понятие в правото[1]. Понятие, което има всеки клон на научното познание, които са в основата на неговото развитие и определят специфичния му облик.[2] Именно това провокира интерес на авторите към проблематиката и изследователските им търсения в посока анализиране на философските аспекти и извличане на тенденциите в развитието на това фундаментално понятие, защото без познаването на субективните права и тяхната закрила е невъзможно нормалното развитие на обществените отношения в съответната сфера.

Актуалността на избраната тема на доклад се базира на доктрината и уредбата на субективните трудови и осигурителни права в действащото българско право, разгледани през призмата на новите тенденции и философии в тяхното разбиране, в условията на новите социални реалности. Именно това разнообразие в субективните права провокира законодателя и учените да работят в поддържането на актуалността в систематиката на тези групи права. В последните три десетилетия в световен мащаб се зародиха и бързо набраха темп процеси, непознато на предходните исторически моменти. Те имат своето отражение върху всички правни отрасли, но особено отчетливо е тяхното отражение върху такива правни отрасли, които са свързани с труда и социалната сфера на лицата.

Цел на разработката е да представи обобщен, предвид характера на изложението анализ относно новите тенденции в разбирането за класическите трудови и осигурителни права и начина на адаптиране на свързаното с тях законодателство и доктрина с оглед засилените процеси на дигитализация на отделните категории обществени взаимовръзки. Акцент в изложението е новият поглед върху класически трудово и осигурително правни принципи и институти, и необходимостта от тяхното надграждане в условията на дигиталното общество.

За постигане на поставената цел авторите са заложили изпълнението на няколко **изследователски задачи, а именно:**

1. да се анализират основните процеси в трудовото законодателство влияещи на трудовите права и да се изведат тенденции при уредбата на субективните трудови права в националното ни законодателство;
2. да се анализират основните тенденции – национални и европейски, влияещи върху разбирането и уредбата на субективните

[1] Димитрова, Д. Глава първа. Общо учение за правото, от: Бъчварова, М., Андреева, А., Йолова, Г., Димитрова, Д., Матеева, Ж. Основи на правото. Варна: Наука и икономика, 2019, с. 17-26.

[2] Вж. Мръчков, В. Субективно право и субективни трудови права, изд. Сиби, С.,2017, с. 13

осигурителни права в националното ни законодателство;

3. на база на извършения анализ да се дадат предложения с оглед съобразяване на националното законодателство с актуалните обществени реалности.

Разработката се базира на актуалното трудово и осигурително законодателство към 30 октомври 2020 г.

1. Тенденции и еволюция на субективните трудови права

Защитата на правото на труд стои в основата на възникването, развитието и постоянното усъвършенстване на трудовото право. Една от основните категории в трудовото право са субективните трудови права. Базирани и произлезли от основните права на човека, тези права днес имат своето значимо място в структурата и систематиката на правата. Тези права са относими към „правата от второ поколение“ и се свързват със социално-икономически блага, които носят на своите субекти.

Субективните трудови права са особена отраслова група, която наред с класическите белези на субективните права като обща правна категория[3], разкрива и спецификите, характерни за отрасъла. В последните две десетилетия общественото развитие е подвластно на технологичните процеси. Те се отразяват по един или друг начин във всяка една група обществени отношения, като от това не правят изключение и трудовите. Във взаимовръзка с процесите на научен прогрес законодателството създава нови и видоизменя права, гарантиращи в максимална степен правата на физическите лица – работници или служители. Това кореспондира от една страна със закрилната функция на трудовото право, а от друга с потребностите на пазара на труда.

В ретроспективен аспект развитието на трудовото право пряко се повлиява от развитието на технологиите. Тези процеси не само благоприятстват заетостта и облекчават престирането на труда на работниците и служителите, но те са двигатели и за развитието на правото и на доктрината.

Настоящият технологичен етап свързан с четвъртата индустриална революция поставя предизвикателства, пред които правото в световен мащаб все още не е изцяло готово да даде адекватен отговор. Изкуствения интелект (ИИ) и роботиката са едно от предизвикателствата, които налагат първо на теоретично, а след това и на законодателно ниво да се трансформират определени теории, да се видоизменят правни понятия и да се адаптира действащото право в съответствие с процеси, които вече са реалност.

Технологичните процеси оказват влияние върху трудовите правоотношения в две посоки. С положителен знак са отраженията, свързани с облекчаване на труда, който работниците или служителите престират. Това е традиционно и характерно за трудовото право като процес, т.к. всяка една индустриална революция до настоящият момент се свързва с това да се облечи труда. Свързва се още с качествени параметри като ефективност и повишаване на безопасните и здравословни условия на труд, по-високо ниво на качеството в сферата на услугите и др.

На второ място не трябва да се пренебрегва и отрицателната страна на технологичния процес, който създава редица рискове: загуба на работни места, трансформация на пазара на труда, непрекъснат контрол от страна на работодателя, навлизане в личната сфера на работниците и служителите[4] и др. Стига се до ситуация, в която границите между истинска самостоятелна заетост и прикрити трудови отношения са размити[5].

Всичко това налага преосмисляне на субективните права, тяхната актуализация с цел гарантиране правата на човека в трудовия процес. Към настоящия момент трудовото законодателство е така изградено, че като основна ценност се разглежда физическото лице, носителят на работната сила и именно правата свързани с престирането на труда стоят в центъра на правната регламентация.

Считаме, че въпреки процесите на дигитализация на труда, навлизането на ИИ и роботизацията следва тази позиция на човека в трудовоправната връзка и изобщо в систематиката на трудовото право да се запази, като законодателно се урегулират взаимовръзките, които възникват с новите добавени елементи.

[3] Вж. Неновски, Н. Правата на личността в Конституцията от 1991г. –В: Основни права на човека и гражданина. С,: Албатрос, 9-24; Михайлова, М. Цивилизация на правата на човека. С.: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2009, 194-209; Стоилов, Я. Основните права, като основни принципи. – В: Право и права. Сборник в памет на проф. д-р Росен Ташев. С.: УИ“Св. Кл. Охридски“, 2006, 42-48

[4] Вж. напр. Александров, А. Наблюдението на работното място като способ за упражняване на работодателски контрол. – В: Актуални проблеми на трудовото и осигурителното право. Т. 6. С.: УИ “Св. Кл. Охридски“, 2013, 68–86; Александров, А. Защита на личните данни на работниците и служителите. С.: ИК Труд и право, 2016.

[5] Благойчева, Хр. Предизвикателства пред социалната защита на лицата с нестандартна заетост. Икономическа наука, образование и реална икономика:развитие и взаимодействия в дигиталната епоха:Сборник доклади от Юбилейна международна научна конференция в чест на 100 г. от основаването на ИУ-Варна : Т. 4, Варна:Наука и икономика, 4, 2020, 71 – 83.

От една страна следва да се разгледа и преосмисли понятието субект на трудовото право, защото именно с него се свързват субективните трудови права. Към настоящия момент правната доктрина и законодателството са все още консервативни и въпреки, че в отделни разработки се говори за разширяване на правосубектността, то все още това е на теоретично ниво и липсва цялостно и утвърдено разбиране в тази посока. Ако за в бъдеще на международно ниво или европейският и националният законодател разширят разбирането за субект на трудовото право допълвайки макар и ограничена правосубектност на роботите то тогава ще сме изправени пред предизвикателство, което ще наложи разработването на самостоятелна група права уреждащи статута на тези субекти.

Към настоящия момент обаче това не е факт предвид, което се разсъждава по посока трансформиране на съществуващите правни институти, като например отговорността в трудов процес с използването на ИИ.

На следващо място следва да се обогати видовото разнообразие на субективните трудови права на работника или служителя, като те се допълнят така, че от една страна да му се гарантира правото на труд в условия на конкуренция с новите технологии[6], а от друга страна да се обезпечи неприкосновеността на личния му живот и ненамесата в него. XXI век се явява продължение на процеса започнал в края на отминалото столетие на еволюиране на субективните права. Към този процес е относимо и развитието на субективните трудови права, които не само се затвърдиха като специфична отраслова категория, но и се допълниха с нова категория социални права, отразяващи отношението на обществото към определена категория лица в по-уязвимо положение[7]. Процесът на субективиране на правото[8] следва да продължи като обективното трудово право се обогати с нови по вида си наименувани и ненаименувани субективни трудови права.

2. Тенденции във философията на субективните осигурителни права

Установена като система за солидарност и взаимопомощ осигурителната система следва традиционни и прилагани с десетилетия принципи и институти, насочени към всеобхватна грижа при реализиране на осигурените социални рискове. Спецификите на регламентирането ѝ като систематика и нормативен механизъм са свързани с трайни тенденции по отстояване на разгъната система от социалноосигурителни права. Трайното им отстояване в нормативната уредба сочи една стабилна и дългогодишна тенденция към дообогатяване формите и механизмите на социална защита, с цел адекватна законова реакция на нуждаещите се социални групи.

Новите социални реалности на агресивна и нарастващата дигитализация на обществените отношения, както и нарастване групите и категории лица, оставащи трайно извън пазара на труда, породи разбирането за нов подход в уредбата на социалните системи. Касае се за различна по характера си философия, все по-трайно изместваща необходимостта от закрила на социалните рискове, породени в процеса на престиране на труда на ра-

[6] Една от възможностите за това е сключването и изпълнението на трудов договор за обучение по време на работа. По-подробно за него вж. Банов, Х. Трудовият договор за обучение по време на работа като форма за осъществяване на международно признати права на човека. – В: XXVII Международна научна конференция за млади учени 2018. Сборник научни трудове. С.: Авангард прима, 2018, с. 277–285; Банов, Х. „Европа 2020“ и трудовият договор за обучение по време на работа. – Правна мисъл, 2016, № 4, с. 47–64; Банов, Х. Трудовият договор за обучение по време на работа – нова перспектива за професионална преквалификация. – В: Научни четения в памет на Венелин Ганев и Никола Долапчиев. Сборник доклади от научна конференция. С.: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 497–509; Банов, Х. Страните по трудов договор за обучение по време на работа. – Правна мисъл, 2018, № 3, с. 31–42; Банов, Х. Особености при прилагането на основанията за недействителност на трудовия договор за обучение по време на работа. – Правна мисъл, 2019, № 3, с. 3–19; Банов, Х. Допълнителни изисквания за придобиване на качествата на работник (служител) и на работодател при осъществяване на дуално обучение. – Известия на Икономически университет – Варна, 2019, № 3, с. 252–265; Банов, Х. Уволнението срещу изпълнение на паричко задължение по чл. 232, ал. 1 от Кодекса на труда. – De jure, 2019, № 2, с. 245–250; Банов, Х. Уговаряне на отлагателно условие и на клаузите, свързани с обучението, като част от „договор в договора“ при сключването на трудовия договор по чл. 230, ал. 1 от Кодекса на труда. – В: Научни трудове на Института за държавата и правото. Т. XVIII. С.: ИДП – БАН, 2019, с. 277–302; Banov, H. Concept of labour contract for learning at work. – In: Материалы научно-практической конференции „Регулирование социально-трудовых отношений“, ГУ „Управление внутренней политики Карагандииской области“, Республика Казахстан, 2018, р. 112–115; Банов, Х. Законово и минимално необходимо договорно съдържание на трудовия договор за обучение по време на работа. – Съвременно право, 2019, № 3, с. 77–92; Банов, Х. Някои особености при прекратяването на трудовия договор за обучение по време на работа. – Норма, 2020, № 1, с. 5–32.

[7] Историческо развитие на индивидуалните субективни трудови права в българското право. – В: Андреева, А., Йолова, Г., Благойчева, Х., Александров, А., Банов, Х., Йорданов, З. Защита за индивидуалните субективни трудови права (на работника или служителя). Варна: Наука и икономика – ИУ – Варна, 2020, с. 59–83.

[8] Вж. по-подробно Мръчков, В. Цит. съч., С. 2017, с.31.

ботещи и съответно – осигурени лица, към нуждата да се намери адекватен законов модел за закрила и приобщаване на трайно безработни и оставащи извън икономическата система субекти.

В този смисъл и в изразено от Икономическия и социален съвет становище „Бъдещето на труда: предизвикателствата на четвъртата индустриална революция“, 19.02.2018 г. се предлага социален, а не само технократски подход към Четвъртата индустриална революция, предвид разбирането, че „социалният аспект на промените балансира процеса на технологичния напредък и растежа, като го пренася и върху социалния живот, в разпределението и преразпределението на доходите“.

Налице сме пред едно трайно изместване ангажиментите на законодателя от правата от първо и второ поколение, към правата от трето поколение, обвързани тясно с новата дигитална реалност. В този смисъл, трайни тенденции при регулирането на социалните права и насока, изискваща възприемане на устойчиви правни принципи от националните законодателства са очертани и в Европейския стълб за социални права. Като качествено различно ниво на европейските общности политики, основано на философията в разбирането на новите ценности на социалния ред, той има за цел „да служи, като ръководство за ефективна заетост и социални резултати при предприемането на действия в отговор на настоящите и бъдещите предизвикателства, които са пряко насочени към удовлетворяване на основните потребности на хората, както и към осигуряване на по-добро въвеждане в действие и изпълнение на социалните права“.[9]

Европейският стълб на социалните права съдържа 20 принципа / права, които са разпределени в три големи групи: Равни възможности и достъп до пазара, Справедливи условия на труд, и III. Социална закрила и приобщаване, където са включени: грижи и подкрепа за децата, социална закрила, обезщетения за безработица, минимален доход, доходи и пенсии за старост, здравеопазване, интеграция на хората с увреждания, дългосрочни грижи, жилищно настаняване и помощ за бездомните хора, достъп до основни услуги. В посочените насоки се акцентира на необходимостта на национално ниво и предвид местните законови рамки, адаптирани през призмата на социалната реалност да се предприемат нужните мерки за по-обхватни, по-адекватни, по-справедливо организирани и по-стабилно функциониращи социални системи. В този смисъл и в Становище на КТ Подкрепа се призовава „към укрепване на тези мерки и към въвеждане на допълнително европейско законодателство за приложение на социалните права, включително на нови директиви за защита на дигиталните, самостоятелно заетите и нестандартните работници; по-строги закони за равно заплащане и права на майчинство; и защита на „подаващите сигнали за нарушения“. Възприема се разбирането, че „социалният стълб се нуждае от активната подкрепа на всички държави-членки, на социалните партньори – синдикати и работодатели, както и всички органи на ЕС“ .. чрез “ въвеждане на икономически и социален семестър с препоръки за социална политика, специфични за отделните държави, а също и индекс, измерващ напредъка на страните-членки.“[10]

Налице е коренна промяна във философията за социалната защита – тя измества фокуса на мерките от защита на уязвими социални групи с реализирани социални рискове, към подкрепата им за възстановяване на реални трудови правоотношения и самостоятелно реализиране на доходи. В този смисъл е и разбирането на Европейският икономически и социален комитет, че бъдещето на заетостта би трябвало да бъде ключов приоритет в дебатите относно Европейския стълб на социалните права.[11]

Нужна е спешно реорганизиране, с методите на националните регулаторни механизми, на системата на социална защита в посока, ориентирана както към работещите, така и към оставащите извън пазара на труда лица. Това следва да се извърши така, че да предоставя адекватно и според нужното ниво на развитие на икономическите и повлияни от дигитализацията промени механизми за подкрепа на достойно качество на живот.

Трансформиране разбирането на технократското общество в разбиране на нуждата от нова социална и правна философия, ориентирана тясно към потребностите на индивида предполага разширени, нови по същността си мерки за реализиране на социалните права. В този смисъл и в Стратегия на Световната Банка (СБ) за социална защита и заетост 2012-2022 г. изрично се дефинират като приоритетни за устойчив растеж в новите условия на цифровото общество подкрепата на социалната защита и програмите за заетост, като условия за намаляване на бедността чрез устойчив, включващ

[9] С т а н о в и щ е на Икономическия и социален съвет на тема: „Европейският стълб на социалните права и ролята на организираното гражданско общество“, 12 март 2018 г.

[10] http://podkrepa.org/

[11] Становище на Европейския икономически и социален комитет относно „Изграждане и развитие на умения, включително цифрови умения, в контекста на новите форми на заетост — нови политики и развитие на ролите и отговорностите“ (проучвателно становище по искане на естонското председателство), (2017/C 434/06)

растеж. Безспорно се акцентира на философията от „опресняване“ на социалната защита в рамките на разширяване на подобрените индивидуални програми към изграждане на системи за социална защита и наблягане върху насърчаването на възможностите и на прехраната.[12]

Изложеното дава основание за няколко по–характерни извода, а именно:

- очевидно е налице трайна тенденция за насочване мерките и механизмите на социалните права от такива на социална защита към права по достойно престиране и включване в пазара на труда, което е изместване на фокуса от закрила към осигуряване на условия за реализиране на доходи за издръжка;
- в посочения смисъл и новата общностна философия не случайно обвързва принципите си в взаимосвързани и следващи по естеството си стълбове – от достъп до равни и справедливи условия на труд със социална защита и приобщаване, но на най–уязвимите групи, с трайна и непреодолима невъзможност за включване в пазара на труда;
- новата философия за социални права предполага спешно адаптиране на законодателните механизми към създаване на гаранции за успешна социална защита, приложима в случаи на трайно изолиране от икономическия живот и невъзможност държавата да гарантира достойно и равноправно участие в пазара на труда;
- новата роля на осигуряването вече следва да се търси и в гъвкави форми на адаптивност към трудовите правоотношения и съответно – намеса на социалните механизми при крайна и постоянна невъзможност за реализиране на доходи за издръжка.[13]

Заключение

В заключение могат да бъдат направени някои изводи и обобщения, касаещи актуалната правна уредба *на трудовите и осигурителни права на работниците и служителите.*

Новото технологично време налага преосмислянето и модернизирането на утвърдени в правото понятия, сред които и стабилни правни институти като субект на правото, отговорност и не на последно място субективни права. Високите технологии са достижение на човешкия ум и стремеж към усъвършенстване, но те изискват и налагат да се създадат и нужните механизми, както на конституционно, така и на законово ниво за закрила на човешкия труд и свързаните му с реализирането, съответно невъзможността за реализиране права. Дигитализацията на обществените отношения, трайните тенденции по изместване на традиционната работна сила от трудовия процес и замяната ѝ с ИИ е сериозна заплаха пред отстояването на базисни права на личността.

Процесът на субективиране е започнал и неговата динамика показва потребността да се обвърже обогатяването на обективното право с нови видове права, като се развива паралелно с това и философската и теоретична страна на понятието субективно право, предвид новите и непознато досега реалности свързани с ИИ и навлизането на роботите в трудовия процес.

Субективните трудови и осигурителни права са относими към отрасловите права, но същевременно закрепването им и гарантирането на конституционно ниво са важен стожер на социално справедливото общество. Считаме, че това е правилен законодателен подход предвид нарастващата роля на Конституцията в съвременната демократична, правова и социална държава.[14] Същевременно обаче се наблюдава, че в българското трудово и осигурително право актуализациите и обогатяването на институтите в последните десетилетия се прави само посредством корекции на законово и подзаконово ниво. Считаме, че за да се създаде стабилност в правната систематика следваща най-вече от новите тенденции в доразвитие – и както се видя, все по–тясно обвързване на тези две категории права, а и предвид максимална гаранция при уредбата и защитата им, те следва да се въведат и в норми на основния закон. В посочения смисъл социалната държава следва да се развива на стабилната основа на синхронизирането на субективните трудови и осигурителни права в една комплексна систематика.

Използвана литература

1. Александров, А. Наблюдението на работното място като способ за упражняване на работодателски контрол. – В: Актуални проблеми на трудовото и осигурителното право. Т. 6. С.: УИ „Св. Кл2013, 68–86;

[12] Андреева, А., Йолова, Г. Предизвикателства и тенденции пред социалната защита в условията на дигиталното общество, Известия на Икономически университет –Варна, Наука и икономика,

[13] Пример в това отношение в българското законодателство е са въведените еднодневни трудови договори (чл. 114 аКТ), даващи възможност за работа и едновременно с тов асъстояние на осигуреност на лицето, но при запазване правото му на получаване на обезщетение за безработица.

[14] Начева, Сн. Конституционната цивилизация и българският конституционализъм. С.: Сиби, 2004, с. 48-58

2. Александров, А. Защита на личните данни на работниците и служителите. С.: ИК Труд и право, 2016.

3. Андреева, А., Йолова, Г., Благойчева, Х., Александров, А., Банов, Х., Йорданов, З. Защита за индивидуалните субективни трудови права (на работника или служителя). Варна: Наука и икономика – ИУ – Варна, 2020, с. 59–83.

4. Андреева, А., Йолова, Г. Предизвикателства и тенденции пред социалната защита в условията на дигиталното общество, Известия на Икономически университет –Варна, Наука и икономика,

5. Банов, Х. Трудовият договор за обучение по време на работа като форма за осъществяване на международно признати права на човека. – В: XXVII Международна научна конференция за млади учени 2018. Сборник научни трудове. С.: Авангард прима, 2018, с. 277–285;

6. Банов, Х. „Европа2020“ и трудовият договор за обучение по време на работа. – Правна мисъл, 2016, № 4, с. 47–64;

7. Банов, Х. Трудовият договор за обучение по време на работа – нова перспектива за професионална преквалификация. – В: Научни четения в памет на Венелин Ганев и Никола Долапчиев. Сборник доклади от научна конференция. С.: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 497–509;

8. Банов, Х. Страните по трудов договор за обучение по време на работа. – Правна мисъл, 2018, № 3, с. 31–42;

9. Банов, Х. Особености при прилагането на основанията за недействителност на трудовия договор за обучение по време на работа. – Правна мисъл, 2019, № 3, с. 3–19;

10. Банов, Х. Допълнителни изисквания за придобиване на качествата на работник (служител) и на работодател при осъществяване на дуално обучение. – Известия на Икономически университет – Варна, 2019, № 3, с. 252–265;

11. Банов, Х. Уволнението срещу изпълнение на парично задължение по чл. 232, ал. 1 от Кодекса на труда. – De jure, 2019, № 2, с. 245–250;

12. Банов, Х. Уговаряне на отлагателно условие и на клаузите, свързани с обучението, като част от „договор в договора“ при сключването на трудовия договор по чл. 230, ал. 1 от Кодекса на труда. – В: Научни трудове на Института за държавата и правото. Т. XVIII. С.: ИДП – БАН, 2019, с. 277–302;

13. Банов, Х. Законово и минимално необходимо договорно съдържание на трудовия договор за обучение по време на работа. – Съвременно право, 2019, № 3, с. 77–92;

14. Банов, Х. Някои особености при прекратяването на трудовия договор за обучение по време на работа. – Норма, 2020, № 1, с. 5–32.

15. Благойчева, Хр. Предизвикателствата пред социалната защита на лицата с нестандартна заетост. Икономическа наука, образование и реална икономика: развитие и взаимодействия в дигиталната епоха: Сборник с доклади от Юбилейна международна научна конференция в чест на 100 год. от основаването на ИУ – Варна : Т. 4, Варна : Наука и икономика, 4, 2020, 71 – 83.

16. Димитрова, Д. Глава първа. Общо учение за правото, от: Бъчварова, М., Андреева, А., Йолова, Г., Димитрова, Д., Матеева, Ж. Основи на правото. Варна: Наука и икономика, 2019, с. 17-26.

17. Михайлова, М. Цивилизация на правата на човека. С.: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2009, 194-209

18. Мръчков, В. Субективно право и субективни трудови права, изд. Сиби, С.,2017, с. 13

19. Начева, Сн. Конституционната цивилизация и българският конституционализъм. С.: Сиби, 2004, с.48-58

20. Неновски, Н. Правата на личността в Конституцията от 1991г. –В: Основни права на човека и гражданина. С,: Албатрос, 9-24

21. Стоилов, Я. Основните права, като основни принципи. – В: Право и права. Сборник в памет на проф. д-р Росен Ташев. С.: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2006, 42-48

22. Banov, H. Concept of labour contract for learning at work. – In: Материалы научно-практической конференции „Регулирование социально-трудовых отношений“, ГУ „Управление внутренней политики Карагандииской области“, Республика Казахстан, 2018, p. 112–115

23. Blagoycheva, H., Andreeva, A. Yolova, G. (2019). Obligation and Responsibility of Employers to Provide Health and Safety at Work – Principles, Current Regulation and Prospects. *Economic Studies* Volume 28, Issue 2, pp. 115-137.

24. Становище на Икономическия и социален съвет на тема: “Европейският стълб на социалните права и ролята на организираното гражданско общество“, 12 март 2018 г.

25. Становище на Европейския икономически и социален комитет относно „Изграждане и развитие на умения, включително цифрови умения, в контекста на новите форми на заетост — нови политики и развитие на ролите и отговорностите“ (проучвателно становище по искане на естонското председателство), (2017/C 434/06)

26. Становище на Икономическия и социален съвет на тема „Бъдещето на труда: предизвикателствата на четвъртата индустриална революция“, 19.02.2018 г.

27. http://podkrepa.org/

За контакти:
Доц.д-р А.Андреева
a.andreeva@ue-varna.bg
Доц.д-р Г.Йолова
ina_yolova@ue- varna.bg

ДИГИТАЛНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ В ПРАВОСЪДНИТЕ СИСТЕМИ В ЕС

Д-р Емил Радев

Summary: The research examines the new aspects in the digital transformation of the justice systems in the European Union. The electronic justice is analysed in three main interrelated components. The challenges in the digital transformation in the pan-European model are examined. The toolbox for digitalization of the justice system is presented. Based on the analysis conclusions and summaries are made.

Keywords: digital transformation, judicial systems, common European model

Въведение

Ефективността на правосъдните системи в Европейския съюз е от съществено значение за функционирането на вътрешния пазар и важна предпоставка за икономически растеж. В общото пространство на свобода, сигурност и правосъдие достъпът до правосъдие и улесняването на съдебното сътрудничество между държавите-членки са едни от основните цели, залегнали в чл. 67 от Договора за функционирането на ЕС. Други основни принципи като правото на ефективни правни средства за защита и правото на справедлив съдебен процес са гарантирани в чл. 47 от Хартата на основните права.

Независимостта и безпристрастността на съда са безспорни стълбове на всяко демократично общество, но съдебните процедури освен, че трябва да съответстват напълно на действащите закони, трябва също да са икономични, т.е. ефективни, ефикасни и навременни. Те трябва да спестяват на хората усилия, време и разходи. Съдебните процедури могат да бъдат ефективно средство за защита на споровете, възникващи в обществото, само ако са достъпни за гражданите и бизнеса. Така че всеки, който се нуждае от справедливост да може адекватно да защитава своите интереси по съдебен път. Наред с останалите фактори, бързината, ефикасността и легитимността на процедурите допринасят за повишаване на доверието в правосъдната система като цяло. Към това се стремят всички държави-членки в ЕС и макар че обществените нагласи по отношение функционирането на съдебните системи често са заложник на необосновани твърдения и внушения за неправомерни практики, доверието на гражданите в правосъдието се приема като добър показател за неговата ефективност.

Цифровизацията в съдебната система е процес, който генерира съществени допълнителни ползи както по отношение на качеството, така и на легитимността, която предполага висока степен на прозрачност и отчетност в целия процес – от взимането на решение до съответните резултати. Цифровизацията осигурява по-ефективно управление на делата, ускорява времето за обработка и подобрява качеството на информацията, улеснява достъпа до правосъдие чрез използването на онлайн инструменти като цифрови производства и виртуални изслушвания на свидетели, допринася за прозрачността на процедурите, за използването на правни електронни документи, за ограничаване на възможностите за корупция.

1. Електронното правосъдие – основни аспекти

От гледна точка на подхода за цифрово правосъдие, който прилага дадена държава, могат да се открояят три основни аспекта. Първият от тях се отнася до трансформацията и преструктурирането на съдебните услуги около нуждите на потребителите. Това предполага услугите да съответстват на всички, които имат отношение към системата – както длъжностни лица и съдии, така и адвокати и страни в процеса.

Вторият аспект е свързан с преосмисляне на начина на работа на органите на правосъдието чрез включване на нови технологии. Става въпрос за пълен преход от хартиени носители към работа в дигитална среда, което от своя страна изисква установяване на хоризонтални и гъвкави методи на взаимодействие, набиране на персонал с нов тип професионална квалификация – анализатори на данни, компютърни специалисти и дизайнери.

Третият аспект се състои в подобряване на събирането на данни и управлението на цифровата информация, включително системи за данни, които

позволяват оперативно съвместими платформи да улесняват работата между различни субекти в сектора на правосъдието. Това се отнася до системи, чрез които могат да обменят информация различни участници в процеса като полицаи, прокурори, съдии, представители на затворите. Добрата оперативна съвместимост на тези системи ще позволи събирането и анализа на по-точна информация в контекста на разработването на политики и осъществяването на реформи.

2. Цифровата трансформация – предизвикателства и общоевропейски подход

Използването на информационни и комуникационни технологии има положителен ефект върху ефективността, достъпността, навременността, прозрачността и отчетността в правораздаването. Появяват се нови възможности за интеграция и автоматизация на съдебните процедури и практики, за прилагане на технологии с изкуствен интелект и блокчейн. По този начин се подпомагат съдебните органи за предоставянето на адекватни услуги. Комуникацията чрез интернет предлага възможности за отваряне на съдебната власт към обществеността, предоставяйки не само обща, но и конкретна информация за дейностите, които извършва. Това има своето непосредствено отражение и върху легитимността на правосъдната система.

Засягайки всички сфери на живота ни, цифровата трансформация изисква непрекъснато да се адаптираме. Това важи в пълна степен и за промените в областта на правосъдието. ЕС не може да избяга от тенденциите, които предопределя напредъкът на новите технологии. Усилията на институциите, насочени през последните години към развитието на европейското електронно правосъдие, имат за цел да се подобри достъпът до правосъдие в ЕС, да се разработят и интегрират информационни и комуникационни технологии в работата на съдебните системи. Цифровизираните процедури и електронната комуникация между участниците в съдебни производства се превърнаха във важен елемент за ефикасното функциониране на съдебната система в държавите-членки на ЕС.

COVID пандемията изправи обществата и държавите, в това число и съдебните системи, пред редица предизвикателства. Затрудни се трансграничното съдебно сътрудничество, а това доведе до забавяния и пречки пред достъпа до правосъдие както за физическите лица, така и за предприятията. Извънредните обстоятелства обаче генерираха не само проблеми, но и нови възможности. Кризата на практика ускори процесите по дигитализация на правосъдните системи в ЕС, но те трябва да са в ход и на общоевропейско, и на национално ниво. Тъй като националните съдилища са и съдилища на ЕС, цифровизацията на правосъдните системи трябва да обхване всички държави-членки. Това със сигурност ще допринесе за утвърждаването на обща европейска съдебна култура, основана на върховенството на закона, основните права и взаимното доверие.

Трите основни европейски институции – Европейската комисия, Европейският парламент и Съветът, ясно демонстрираха своята ангажираност към развитието на електронното правосъдие. Основните документи, определящи до момента действията на ЕС в областта на електронното правосъдие са Проекта за Стратегия за европейското електронно правосъдие за периода 2014–2018 г., Стратегията за европейското електронно правосъдие за периода 2019–2023 г., Многогодишният план за действие за периода 2009–2013 г. в областта на европейското електронно правосъдие, Многогодишният план за действие за периода 2014–2018 г. в областта на европейското електронно правосъдие и др.

На 2 декември 2020 г. Европейската комисия излезе с изцяло нов пакет от мерки в областта на цифровизацията на европейските правосъдни системи, който включва Съобщение относно Цифровизация на правосъдието в ЕС – Инструментариум от възможности, Предложение за регламент относно компютърна система за комуникация в трансгранични граждански и наказателни дела производство (система e-CODEX), както и Съобщение „Гарантиране на справедливост в ЕС – европейска стратегия за съдебно обучение за периода 2021–2024 г.“.

Ще разгледаме по-подробно основният документ от пакета, а именно Съобщението относно Цифровизация на правосъдието в ЕС –Инструментариум от възможности. В документа ясно се залага поетата посока: „Въпреки че вече е направено много, предстои да бъде извършена значителна работа както на национално, така и на европейско равнище за по-нататъшното засилване на устойчивостта на правосъдните системи и повишаване на капацитета им за работа онлайн“[1].

Очертават се две направления, по които трябва да се насочат бъдещите действия. На първо място, на национално равнище е важно да се подкрепи дигиталното развитие на правосъдните системи на държавите-членки, да се засили „цифровото“ сътрудничество между различните национални

[1] Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите „Цифровизация на правосъдието в ЕС Инструментариум от възможности“ {SWD(2020) 540 final}

съдебни органи, за да се извлече максимална полза за гражданите и предприятията. На второ място се поставя акцент върху подобряване на трансграничното съдебно сътрудничество на европейско равнище. Усилията трябва да се насочат върху по-нататъшната цифровизация на обществените услуги в областта на правосъдието, използването на сигурна и висококачествена технология за комуникация от разстояние (видеоконферентна връзка), улесняването на взаимното свързване на националните бази данни и регистри и насърчаването на използването на сигурни електронни канали за предаване на информация между компетентните органи.

3. Инструментариум на ЕС за дигитализация в правосъдните системи

Актуалната ситуация в отделните държави-членки показва доста различни нива на развитие. Информационното табло на ЕС в областта на правосъдието посочва, че много звена в системата на правосъдието биха могли да се възползват от цифровизирането на процесите.

В своето Съобщение Европейската комисия предлага набор от инструменти, които групира в четири основни категории:

- Финансова подкрепа за държавите членки;
- Законодателни инициативи за определяне на изискванията, свързани с цифровизацията;
- ИТ инструменти, които могат да бъдат основа за надграждане в краткосрочен и средносрочен план и да се използват във всички държави членки;
- Насърчаване на националните инструменти за координация и наблюдение.

Важно е да отбележим, че при всички тези инструменти трябва да се съблюдава пълното зачитане на основните права, но и да се вземат под внимание нуждите на групите в неравностойно положение, каквито например са най-уязвимите – децата.

От гледна точка на финансирането, за дигитализацията в правосъдието, която неминуемо изисква инвестиции, се предвижда използването на всички достъпни средства, в това число новите инструменти на политиката за сближаване, новите програми „Правосъдие“ и „Цифрова Европа“, както и Механизма за възстановяване и устойчивост.

В края на 2020 г. беше постигнато споразумение между Европейския парламент и Съвета по програма „Правосъдие“. Една от основните ѝ цели е именно осигуряването на допълнителна подкрепа за недискриминационен достъп до правосъдие и ефективна защита, включително чрез електронни средства (електронно правосъдие) (чл. 3, буква в). За обезпечаването на съответните инициативи са предвидени 27% от средствата по програмата.

Като част от действията, допринасящи за постигането на тази цел, за които ще се отпуска финансиране, са посочени изрично развитието и поддръжката на информационни и комуникационни технологии, както и инструменти за електронно правосъдие, като се вземат предвид поверителността и защитата на данните, за подобряване на ефективността на съдебните системи и тяхното сътрудничество посредством информационни и комуникационни технологии, включително кръстосаните гранична оперативна съвместимост на системи и приложения (чл. 7, ал. 16).

Наред с предприетите програми и възможности за финансиране, на държавите-членки се предлага да подпомагат изпълнението на конкретни проекти за цифровизация на правосъдните си системи и съответните обществени услуги. Визират се изграждането на електронни регистри и бази данни, на деловодни системи и сигурни канали за комуникация, оборудването на съдебните органи с инструменти за видеоконферентна връзка и осигуряването на достъпност в областта на цифровизацията.

Относно вторият важен елемент – цифровите технологии да станат основен метод на комуникация при трансграничното съдебно сътрудничество, Европейската комисия посочва, че ще работи по законодателно предложение. Целта е цифровизиране на процедурите за трансгранично съдебно сътрудничество по граждански, търговски и наказателни дела. Законодателният акт се очаква да бъде приет в края на 2021 г.

С регламентите, одобрени на 25 ноември 2020 г.[2], които се отнасят до събирането на доказателства и връчването на документи по граждански или търговски дела, бе предложен нов подход към цифровизацията. Чрез текстовете се установява така необходимата комуникация между националните органи в контекста на трансграничното сътрудничество. В свят, в който цифровите технологии навлизат все повече, тези регламенти предвиждат електронното предаване като канал по подразбиране, що се отнася

[2] Регламент (ЕС) 2020/1784 на Европейския парламент и на Съвета от 25 ноември 2020 година относно връчване в държавите членки на съдебни и извънсъдебни документи по граждански или търговски дела („връчване на документи“) (преработен текст)

Регламент (ЕС) 2020/1783 на Европейския парламент и на Съвета от 25 ноември 2020 година относно сътрудничеството между съдилища на държавите членки при събирането на доказателства по граждански или търговски дела (събиране на доказателства) (преработен текст)

до комуникация и обмен на документи. Също така, изрично се посочва принципът, че правната сила и допустимостта на един електронен документ като доказателство в съдебни производства не могат да бъдат оспорени единствено на основанието, че той е в електронна форма.

През юни 2019 г. ЕС прие Директивата относно преструктурирането и втория шанс[3]. Една от целите на документа е процедурите по несъстоятелност постепенно да бъдат цифровизирани, което със сигурност ще помогне за намаляване на разходите и скъсяване на сроковете. Това са предпоставки, които стимулират бизнеса да се възползва по-пълноценно от възможността за правна защита на интересите си.

В новото законодателно предложение на ЕК, което ще бъде направено в края на 2021 г. се очаква да бъде включено вече „изискване“ държавите-членки да използват по подразбиране цифрови канали за трансгранична комуникация и обмен на данни между компетентните национални органи, както и да приемат електронна комуникация.

Когато говорим за цифровизация и нови технологии неизбежно трябва да обърнем внимание и на употребата на приложения, базирани на изкуствен интелект. Тяхното използване е все по-разпространено в съдебната система[4]. Обработвайки големи масиви от данни и свързвайки технологии, изкуственият интелект доведе до сериозни трансформации и ускори редица процеси във всички области на живота, но в настоящото законодателство все още има много бели петна, които предстои да бъдат запълнени. Все още има много въпроси от правно и етично естество, които очакват ясни отговори. За да се адаптираме към промените, трябва да осигурим лостове за контрол, но така че да не спираме растежа, т.е. да защитим европейските граждани, без да ограничаваме прекомерно бизнеса. По отношение на правосъдието категорично подкрепям позицията, че използването на инструменти с изкуствен интелект може да подпомогне работата на съдиите, но това в никакъв случай не трябва да засяга техните правомощия относно вземането на решения и независимостта на съдебната система. Подкрепям виждането за осъществяване на правосъдна дейност само и единствено от съдия – ФЛ, както и възможността за пряк контакт на гражданите с магистратите.

Европейската комисия предлага да бъдат организирани обмени на най-добри практики, свързани с използването на иновативни технологии в правосъдието от страна на институциите на държавите-членки и на ЕС, агенциите и органите в областта на правосъдието и вътрешните работи и професионалните организации на практикуващи юристи.

Третият елемент от предложения от ЕК инструментариум се основава на подобряване на възможностите, които информационните технологии дават за достъп до данни чрез взаимно свързване на регистрите. Тук са посочени основни портали на ЕС, предоставящи информация като EUR-Lex и, разбира се, европейския портал за електронно правосъдие, който е едно от големите постижения на електронното съдебно сътрудничество в ЕС. Други цифрови инструменти, вече развити от ЕС, са Системата за взаимно свързване на бизнес регистрите (Business Registers Interconnection System – BRIS), централизираната система за установяване на държавите-членки, разполагащи с информация за присъди срещу граждани на трети страни и лица без гражданство (ECRIS-TCN), системата за свързване на регистрите по несъстоятелност (CPH). Четвъртата директива за борба с изпирането на пари[5] изисква свързването на националните регистри на действителни собственици (beneficial ownership registers interconnection system – BORIS), като, разбира се, осигуряването на пълно участие на всички държави-членки в тези свързани системи е важно условие за тяхната ефективност. В този контекст трябва да отбележим и Системата за цифров обмен на електронни доказателства (eEDES), която някои държави-членки използват като ИТ инструмент, позволяващ на съответните им органи сигурно да обменят европейски заповеди за разследване, искания за правна взаимопомощ и свързани доказателства в цифров формат. Този инструмент ще продължи да бъде развиван.

Специално внимание заслужава един конкретен инструмент, който бих определил като най-важният и който в пакета от мерки на Европейската комисия е представен със законодателно предложение за нов регламент за компютъризирана система за комуни-

[3] Директива (ЕС) 2019/1023 на Европейския парламент и на Съвета от 20 юни 2019 година за рамките за превантивно преструктуриране, за опрощаването на задължения и забраната за осъществяване на дейност, за мерките за повишаване на ефективността на производствата по преструктуриране, несъстоятелност и опрощаване на задължения и за изменение на Директива (ЕС) 2017/1132, ОВ L 172, 26.6.2019г., стр. 18–55

[4] https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/4fb8e194-f634-11ea-991b-01aa75ed71a1/language-en

[5] Директива (ЕС) 2015/849 на Европейския парламент и Съвета от 20 май 2015 година за предотвратяване използването на финансовата система за целите на изпирането на пари и финансирането на тероризма, за изменение на Регламент (ЕС) № 648/2012 на Европейския парламент и на Съвета и за отмяна на Директива 2005/60/ЕО на Европейския парламент и на Съвета и на Директива 2006/70/ЕО на Комисията, ОВ L 141, 5.6.2015г., стр. 73–117

кация в трансгранични граждански и наказателни производства или т.нар. система e-CODEX.

Защо този елемент от пакета е толкова важен? Всъщност e-CODEX е основният инструмент за създаване на оперативно съвместима, сигурна и децентрализирана комуникационна мрежа между националните ИТ системи при трансгранични граждански, търговски и наказателни производства. Системата e-CODEX беше разработена и поддържана с финансиране от ЕС и консорциум от 21 държави-членки между 2010 и 2016 г. Това е система за трансгранично съдебно сътрудничество, която позволява на потребителите, независимо дали са съдебни органи, юристи или граждани, да изпращат и получават документи, правни форми, доказателства или друга информация по бърз и сигурен начин. Държавите-членки вече са използвали системата доброволно в процедури като Европейската заповед за плащане или европейската процедура за искове с малък материален интерес. Комисията разработва и системата за електронен обмен на електронни доказателства (eEDES), използвайки e-CODEX като комуникационен канал. Очаква се държавите-членки да се свържат с eEDES до 2021 г. E-CODEX е и софтуерното решение, което ще се използва за създаването на децентрализирана ИТ система в контекста на връчване на документи и исканията за събиране на доказателства.

Системата e-CODEX доказа своята ефикасност и вече ще се използва от всички страни в ЕС. Новото законодателно предложение на Европейската комисия има за цел да повери по-нататъшното разработване и поддържане на e-CODEX на Агенцията на Европейския съюз за оперативно управление на широкомащабни ИТ системи в областта на свободата, сигурността и правосъдието (eu-LISA) от 2023 г.

Относно цифровизацията в областта на наказателното правосъдие, което също би трябвало да се открои като съществен аспект, се предлага актуализация на деловодната система на Евроюст. С нея се прави кръстосана проверка на различни случаи с цел координиране на борбата на ЕС срещу тежката трансгранична престъпност и тероризма. С новите изменения в мандата на Европол ще се въведе връзка за отбелязване на наличието/липсата на съвпадение между деловодните системи на Европейската прокуратура и Европол. Така и трите органа Евроюст, Европол и Европейската прокуратура ще бъдат запознати с текущите разследвания и наказателни преследвания. Очаква се Комисията да представи в рамките на настоящата 2021 г. и законодателни инициативи за цифров обмен на информация относно случаи на трансграничен тероризъм и за създаването на платформа за сътрудничество на съвместните екипи за разследване.

В Съобщението на Европейската комисия „Цифровизация на правосъдието в ЕС – Инструментариум от възможности“ се разглежда и създаването на „Моето пространство за електронно правосъдие“. Целта е то да предостави на гражданите и бизнеса „входна точка“, свързваща наличните национални електронни услуги. Очаква се инициативата да стане реалност до 2023 г.

Заключение:

Съвкупността от предлаганите инструменти е важна стъпка напред към необходимата модернизация на правосъдните системи в ЕС – модернизация в цялост, а не на парче. Трябва обаче да сме наясно, че този процес на дигитализация ще продължи да се развива във времето, че не е еднократен акт с ясно фиксиран времеви хоризонт. Цифровата трансформация със сигурност ще подобри достъпа до правосъдие, ще сведе до минимум разходите за потребителите и е добро решение в периоди на кризи, в какъвто ни постави пандемията от COVID-19.

Предприятията и гражданите днес повече от всякога се нуждаят от цифрови инструменти за достъп до информация, взаимодействие с националните органи и максимално ефективен достъп до правосъдие. Държавите-членки трябва да използват по-широко цифровите инструменти в рамките на съдебните производства и в трансграничното сътрудничество. Не трябва да забравяме, че в рамките на съдебната система цифровите технологии могат да бъдат използвани и за утвърждаване на правовата държава, за упражняване и зачитане на основните права. Важно условие обаче е всички граждани да могат да се възползват от допълнителните услуги в дигитална среда и да разполагат с равни възможности за цифров достъп до правосъдие и справедлив процес. Задължително е да се отчитат и потребностите на уязвимите лица, включително децата и пълнолетните лица в неравностойно положение, като например възрастните хора, хората с увреждания, както и жертвите на престъпления. Не бива да се допуска използването на цифрови технологии в правосъдните системи да води до занижаване на процесуалните гаранции за тези, които нямат достъп до такива технологии.

Натрупаният вече опит показва, че цифровите инструменти са особено успешно приложими при стандартизирани задачи и процедури, но дигитализацията има огромен потенциал да продължи да ускорява работата и структурирането на производ-

ствата, достъпа до правосъдие и ефективността на съдебната система като цяло. Ефективната трансформацията не би била възможна без насърчаване на цифровите умения в сектора на правосъдието, така че съдиите, прокурорите, съдебните служители и другите практикуващи юристи да използват пълноценно новите инструменти и при надлежно зачитане на правата и свободите на лицата, търсещи правосъдие.

Библиография:

1. Съобщение на Европейската комисия до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите „Цифровизация на правосъдието в ЕС Инструментариум от възможности“ {SWD(2020) 540 final}

2. Commission staff working document Accompanying the Communication Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions „Digitalisation of justice in the European Union a toolbox of opportunities“ SWD(2020) 540 final

3. Предложение за регламент на Европейския парламент и Съвета относно компютърна система за комуникация в трансгранични граждански и наказателни дела производство (система e-CODEX) и за изменение на Регламент (ЕС) 2018/1726

4. Commission staff working document: Impact Assessment report Accompanying the document Proposal for a regulation of the European parliament and the Council on a computerised system for communication in cross-border civil and criminal proceedings (e-CODEX system), and amending Regulation (EU) 2018/1726

5. Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите „Гарантиране на справедливост в ЕС – европейска стратегия за съдебно обучение за периода 2021–2024 г.“, COM(2020) 713 final

6. Заключения на Съвета ПВР от 12–13 юни 2007 г., стр. 43 от документ 10267/07;

7. Заключения на Съвета „Достъп до правосъдие – оползотворяване на възможностите, предоставяни от цифровизацията“, 13 октомври 2020 г., 11599/20

8. Съобщение на Европейската комисия: „Към европейска стратегия в областта на електронното правосъдие“ от 5 юни 2008 г. (COM(2008) 329 окончателен;

9. Резолюция на Европейския парламент относно електронното правосъдие от 18 декември 2008 г., 2008/2125 (INI);

10. Многогодишен план за действие за периода 2009–2013 г. в областта на европейското електронно правосъдие (ОВ С 75, 31.3.2009 г.);

11. Многогодишен план за действие за периода 2014–2018 г. в областта на европейското електронно правосъдие (ОВ С 182, 14.6.2014 г.);

12. Проект за Стратегия за европейското електронно правосъдие за периода 2014–2018 г. (ОВ С 376, 21.12.2013 г.);

13. Study on the use of innovative technologies in the justice field, Final Report, April 2020

14. Eric Hilgendorf Introduction: Digitization and the Law – a European Perspective page 9–20

15. Digital Technologies for Better Justice A Toolkit for Action, Antonio Cordella, Francesco Contini, April 2020

За контакти:
Д-р Емил Радев
emil.radev@europarl.europa.eu

ВАРНЕНСКИЯТ КАТЕДРАЛЕН ХРАМ И НЕГОВИЯ ОДЕСКИ АРХИТЕКТ

Станчо Ц. Веков

Abstract: This study is dedicated to the little-known creator of the Varna Dormition of the Mother of God Cathedral, and to his architectural heritage in Ukraine, the aim being to outline the characteristic features of that heritage, and the origins of its originality.

A typical representative of the Saint Petersburg Academy of Arts, Maas works predominantly in Odessa, and later in Minsk, Belarus, where he builds a number of residential, commercial, sacred, and other types of buildings. Most of them embody the spirit of the eclectic 19 century, enriched with eastern motifs and details which make his style unique.

He is one of the foreign architects who take part, together with Bulgarian master craftsmen, in the construction of the first sacred buildings in Bulgaria after the Liberation from the Ottoman Empire.

Keywords: Varna Cathedral, Eastern Orthodox Christianity, eclectic architecture, eastern motifs, Byzantine style, Bulgarian National Revival, profit yielding building (designed to rent and yield returns)

Оскъдни са данните за автора на най-големия православен храм, построен в България след Освобождението на страната от петвековното османско господство. От историческите архиви е известно, че по времето на първия мандат на кмета Янко Славчев (1879-1881) е избрана специална комисия за построяването на нов православен храм във Варна, тъй като съществуващия „Св. Арахангел Михаил“ е станал крайно недостатъчен да побере нарасналото християнско население от български произход.

След спорове, около избора на най-подходящото място за строежа, било определено празното пространство, между тогавашната казарма, болницата и новата махала, посочено от току-що избрания за български княз, Александър I, поканен специално с тази цел във Варна. Отчетено било предимството на по-обширен двор около храма и създаване на голям площад за провеждане на военни паради и чествания.

Основният камък е положен тържествено на 22 август 1880 г. от самия княз със специални сребърни инструменти[1] – лопата и търнокоп, след тържествен молебен, отслужен от Митрополит Симеон в съслужение с букурещкия Митрополит Панарет Погонианski и арменския наместник във Варна, в присъствието на множество български и арменски християни.

Първоначалният план на катедралата е изготвен от одеския архитект Василий Фьодорович Маас, вероятно около 1880 г. Въпреки сключения договор с него, Общината изплаща на Маас само идейния проект, но поради поисканото допълнително, по-високо възнаграждение, което тя не могла да осигури, преговорите били преустановени.

Работата по проекта продължава с участие на различни други архитекти: чешкия П. Купка, който по това време работи във Варна; Йозеф Шнитер, също чех, градски архитект на Пловдив, а според други източници[2] на градския архитект Сава Димитриевич, който да изготви необходимите планове за строителството на храма, въз основа на първоначалния проект на арх. Маас.

Строителството е възложено на местни строители, но след няколко неуспешни опита и отказа на Колю Фичето да поеме строежа, той бил поверен на другия голям майстор – „известния строител на Църкви в България и Тракия“ Генчо Кънев от Трявна. Той започва строежа на 15 март 1884 г. и го завършва две години по-късно, а първата божествена литургия в новия храм е била отслужена на 30 август 1886 г.

Патронът на храма „Успение на Пресвета Богородица“ не бил избран случайно, а по повод скорошната кончина и в памет на Мария Александровна, Всерусийска императрица и голяма благодетелка, която е леля на княз Александър I.

[1] Дряновски. Борис, Кметовете на Варна 1878-1903, Издателство Славена, 2010 г.; стр. ,

[2] Коева.М.,Тулешков.Н. Първомайстор Генчо Кънев, Държавно издателство „ Техника“ София, 1987

Фиг. 1. Катедралният храм „Успение на Пресвета Богородица“ след неговото освещаване в 1886 г.

Няма данни за посещение на архитект Маас във Варна, нито са открити неговите идейни проекти за храма, или за други храмове, които строи през време на своята професионална дейност в Русия.

Не е случайно, че именно архитект Маас се явява автор на първия план за катедралата, във Варна, тъй като се знае, че също с проект за църква (с*елска църква*) той получава званието „Класен художник“ 3-та степен на Императорската художествена академия в Санкт Петербург в 1865 г., след като само година преди това/1864 е удостоен с Втори сребърен медал за своя проект на „Театър“.

Фиг. 2. Медал на Имперската художествена академия Санкт Петербург

Въпреки че не са известни каквито и да било графични ескизи на Маас, които да послужат за съпоставка, относно архитектурния образ на катедралата и нейния предполагаем прототип и/или инспирация, то според някои спорни медийни публикации[3], катедралата е построена „по подобие“ на петербургски храм, който остава неизвестен?! Вероятно, неправилно се визира храма „Воскресение Христово“в Санкт Петербург(„Спас на Крови“), построен в памет на убития император Александър I, но нито неговата плановата схема, нито архитектурната стилистика, в духа на т.нар. „древен руски стил“, с неговия пищен колорит и надребнен филигранен детайл, дават каквото и да е основание за такава връзка.

Фиг. 3. Храм „Спас на Крови“ Санкт Петербург Арх. А. А. Парланд

Налице е и определено хронологично несъответствие, между началото на работата по Варненската катедрала/1880 г. и това на петербургския храм, чието строителство продължило от 1883 до 1907 г., когато не са съществували днешните скоростни, електронни медии, за които географските разстояния не биха били препятствие.

Настоящето изследване има за цел да осветли въпроса около създаване на варненската катедрала, предвид липсата на автентични документални извори от това време и поради това, все още оспорвания принос на архитекти и строители, в нейното изграждане.

От реализирания проект на катедралата се вижда ясно кръстокуполната планова схема на триапсиден, трипрестолен храм с притвор, по продължение на централния кораб, и надстроена по-късно, камбанария.

Ако потърсим предполагаемото руско в лияние в изграждането на катедралата, неминуемо ще се стигнем отново до петербургски храм, но този път до „Св. Великомъченица Екатерина“ на арх. Константин Тон, построен 1831-1837 г.

Сравнени, двата плана ясно показват типологична и планова идентичнст, както и подобно обемно-пространствено и фасадно решение.

[3] https://varna.info.bg/cathedral.htm

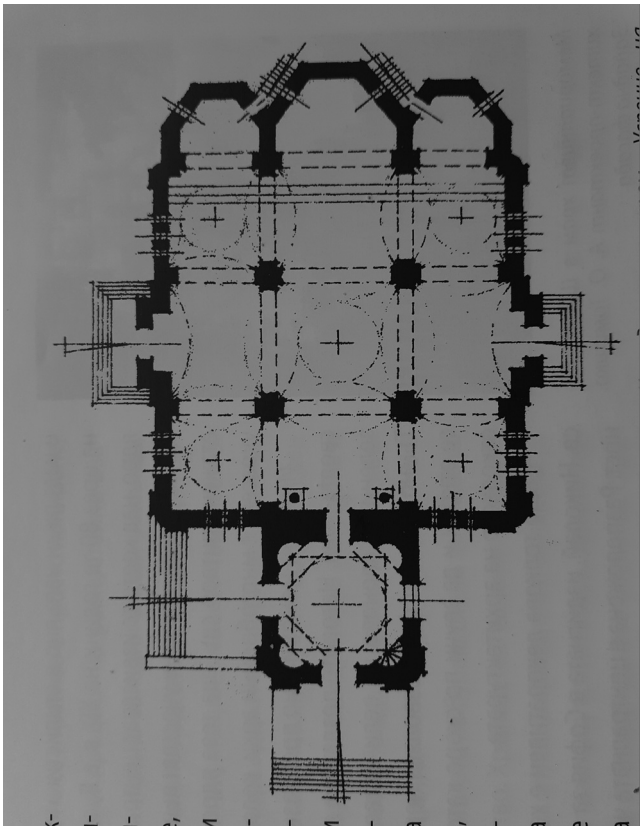

Фиг. 4. План на Варненската катедрала, арх. В.Ф. Маас, майстор Генчо Кънев, 1880-1886

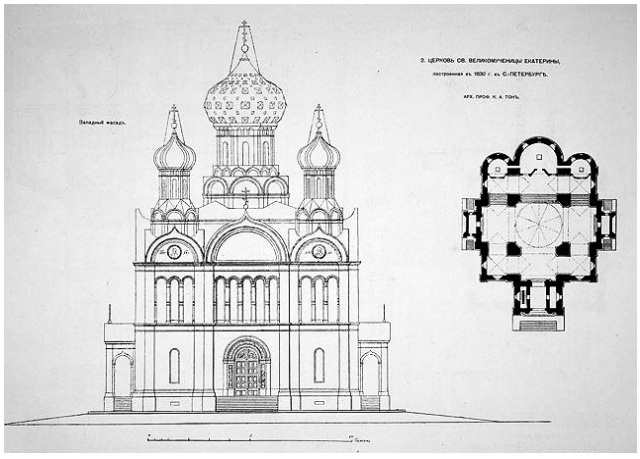

Фиг. 5. Храм „ Св. Великомъченица Екатерина“ /Санкт Петербург/ проект арх. К. Тон, 1830 г., план и фасада

Почти, квадратния в план, храм с централен купол върху четири стълба/ колони и четири по-малки купола, няма пряк първообраз в руската архитектура от 19 век, макар да напомня на московските православни храмове от 15-16 в., които Тон задълбочено изследва, по повод храмовете, които строи в Санкт Петербург и Москва между 1830-1880 г.

Фиг. 6. Храмът „Великомъченица Екатерина“ в Петерхоф, с пристроена камбанария/ арх. Дорогулин 1871-1873 г., разрушен 1929 г.

Фиг. 7. Катедралата „ Успение на Прсв. Богородица“ след надстройка на камбанарията/ арх/ Ст. В. Попов/ 1940-1943 г.

Общото в двата храма проличава и при съпоставяне на техните екстериорни решения: почти кубичните обеми, разчленени от етажни и покривни/атични корнизи, увенчани с централни куполи, на високи барабани и четири по-малки купола в междукръстните полета. Разликата е само в тяхната форма: луковични, при арх. Тон и полусферични, при арх. Маас. По-късно, четирите декоративни куполи, са заменени от арх. Стефан Венедикт Попов през 1940-1943 г., при надстрояване на камбанарията, със сегашните, по-изявени като силует и подобни по форма, с централния. Неочаквано съвпадение може да се открие и в

етапите на изграждане на двата храма, макар и в различни години, когато по-късно са добавени, кулите на камбанариите, от други архитекти, така че и силуетно, се запазва вече потвърденото сходството между двата храма.

От приведения сравнителен анализ, може определено да се твърди, че арх. Маас е познавал храма „Свмч. Екатерина“ на арх. Тон. Освен това, като възпитаник на Императорската художествена академия, арх. Маас все още е бил в академията, когато през 1863-1868 г., арх. Тон ръководи преустройството на интериорите на Академията. Твърде вероятно е било, той да е един от неговите професори, но във всеки случай, всепризнат авторитет, особено за бъдещите художници/ архитекти.

Ако се върнем няколко столетия назад, ще се установи определена историческа приемственост по отношение на този тип централнокуполен храм, много преди арх. Маас да представи своя план за варненския. Още в средните векове, след приключване на иконоборството във Византия, са налице първите опити за преминаване от базиликален към централен, кръстокуполен храм и появата на т. нар. „византийски“ или „атонски“ триапсиден храм.

Ранен пример у нас е църквата Св. Иван „ на морето“ в Несебър, от 11 век.

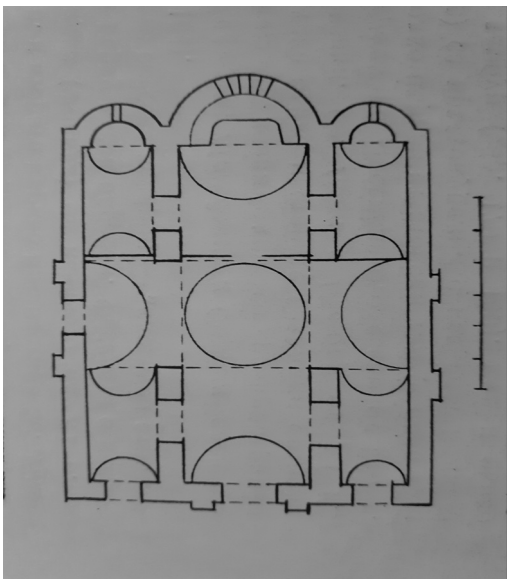

Фиг. 8. Храмът „ Св. Иван „на морето“ в Несебър, 11 в.

Кръстокуполният триапсиден план е с четири свободни стълба, които носят високия цилиндричен тамбур на купола, изявен само в интериора на църквата. Плитки ризалити с арки оформят западната – входна фасада и двете странични.

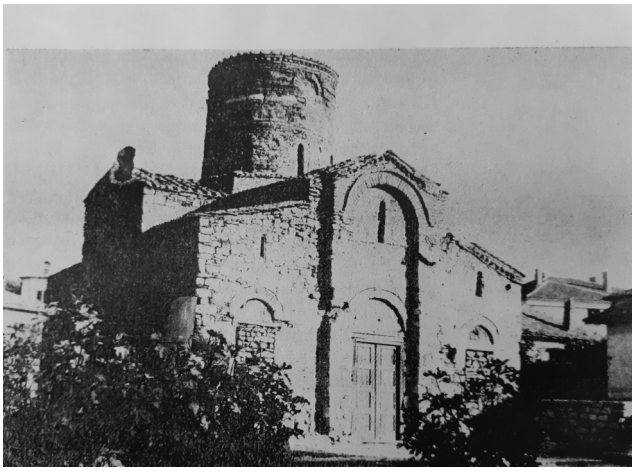

Фиг. 9. Църквата „Св. Иван „на морето“/ Несебър, изглед от северозапад

Следва прекъсване на тази тенденция поради петвековното османско господство по нашите земи и едва в началото на 19 век, отново е възстановено строителството на православни куполни храмове. Те са предимно с удължен надлъжен кораб, каквито са и повечето църкви, построени от Генчо Кънев, по всички краища на българските земи.

След Варненската катедрала Генчо Кънев строи и Видинската, въз основа на същия кръстокуполен план, но намален, по искане на общинските представители. Добавените, по-късно две симетрични камбанарии и завършването на храма се приписва също на няколко български и западни архитекти, които са на работа в общината по същото време.

Фиг. 10. Катедралата „Св. Димитър“ Видин, 1890, Генчо Кънев и архитекти: Бахнани, Геслер, Мачас, Ментрел, Кожухаров, Върхота и Нешов

Както се посочи преди, не е известно арх. Маас да е бил във Варна, във връзка с проекта му за катедралата, но се знае, че Генчо Кънев е бил преди това в Одеса, за проучване на Ришельовския лицей,

който е трябвало да му послужи за модел при строителството на Априловската гимназия в Габрово. За високото майсторство на Генчо Кънев говори фактът, че той изгражда по свой авторски проект гимназията (1872-1873), въпреки че изготвения от него план-заснемане на лицея е бил одобрен от одеското настоятелство на лицея.

Така професионалните пътища на двамата – арх. Маас и архитектон Генчо Кънев, макар и задочно се пресичат в едно общо, благородно, дело- построяването на Варненската катедрала.

Да се върнем отново на Маас, чиито произход се оказва доста интересен- потомък е на преселници от Мекленбург, установили се в Санкт Петербург, а етимологията на името отвежда до едноименната река в Нидерландия и Германия и съответно същото фамилно име в тези европейски страни[4].

Относно неговата биография, можем да се позовем на руския Генеалогически форум ВГД, където се открива брачното свидетелство на Василий Федорович Маас със Серафима Федоровна Уткина от 1866 г., според което той е роден православен християнин, около 1842 г., в Санкт Петербург.

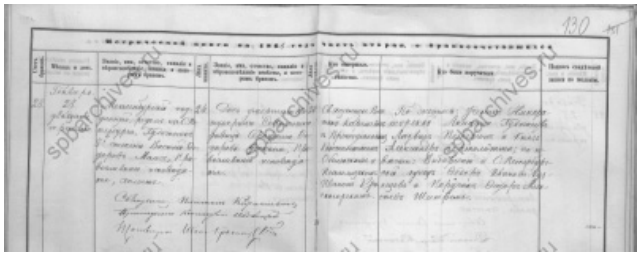

Фиг.11. Копие от брачното свидетелство на В. Ф. Маас

Противоречиви са сведенията за времето, когато арх. Маас се установява в Одеса, но по-вероятно е, това да е станало след неговата венчавка през 1866 г., в родния му Санкт Петербург, а не преди това/1856, както се среща в повечето публикации и електронни медии.

Професионалната дейност на Маас протича предимно в Одеса, а по-късно и в Минск, където се премества към 1890 г., назначен за „губернтски архитект“, с чин „щатски съветник“.

Освен множеството сгради, които строи, той се проявява и като общественик, социално ангажиран с развитието на Одеса и е един от инициаторите за създаване на Одеското „Императорско руско техническо общество“ в 1871 г. А по време на пребиваването си в Минск се опитва да създаде школа за подготовка на художници, на деца от бедните слоеве, която да се издържа чрез изложби, с произведения на учители и ученици. Организира и първата изложба на изобразителното изкуство в Минск с картини на местни художници, между които: А. Бартэльс, Я. Матейко, Иван Айвазовски, Е. Суковский и др. Не получил очакваната подкрепа от местната общност, както и от Художествената академия, към която се обръща, след приключване на служебните си задължения, Маас се преселва в Каунас, където завършва жизнения му път след 1894.

Въпреки че оставя завидно архитектурно наследство, много от неговите сгради днес, за съжаление, не съществуват- премахнати, разрушени или преустроени до неузнаваемост.

Фиг. 12. Собствен дом /доходен на В. Ф. Маас, Одеса/ ул. „Садовая“ № 7, 1875 г.

Между тях преобладават жилищните и домовете на богати собственици (особняци), макар да се срещат и различни типове обществени сгради, между които: училищни, търговски, банкови, хотели, странноприемници, също и църкви, дори театър.

Повечето от сградите на Маас в Одеса са строени като доходни (за даване под наем), което е новост за своето време и включва дори собствения дом на архитекта, на ул. „Садовая“ № 7 от 1875 г., преустроен от арх. Д. Е. Мазиров през 1899-1890 г.

Богато декорираната фасада в духа на неостиловете, смесва различни стилови похвати, характерни за еклектиката, която в Русия се проявява тъкмо след първата третина на 19 век: зидана рустика, ордерна система, профилирани прозоречни рамки и пластични детайли с необарокови и неоренесансови влияния.

Особена черта на архитектурата на Маас е неговия пиетет към източните мотиви, които се откриват в някои от по-ранните му сгради.

[4] Вини Маас/Архитект в MVRDV; Хайко Маас- Външен министър на Германия;

Между тях се откроява сградата на ул. „Щепкин“ 18 (бивша Водолечебница, понастоящем Институт по хладилна техника) с отчетливо влияние на испанския стил „Мудехар“, известен още като мавритански. Построена е през 1876 г., за дом на Л. М. Шорштайн, почетен гражданин на Одеса.

Фиг. 13. Дом на Л. М. Шортщайн, ул.“Щепкин“ 18, Одеса, 1876 г.

Налице са характерните за стила „Мудехар“ островърхи/ подковообразни арки, обрамчени с изящни арабески и стъпили , върху двойка изтънени колони, които подчертават плътните междупрозоречни интервали на приземния етаж. Особено живописно е фасадното третиране с редуване на червени, видими, керамични редове в гладката мазилка на стените, които са наситени със стилизиран арабски орнамент в ярък колорит.

Сградата е претърпяла известни фасадни промени, като загубата на специфичния купол, който е центрирал симетричния вход, пластично оформен с дълбока арка на етажа и подчертан от конзолен корниз.

Фиг. 14. Живописната фасада на Дом на Шортщтайн, ул. „Щепкин“ 18, Одеса, съвременен изглед

В подобен декоративен стил е и друга сграда на Маас- Доходния дом на Яков Вайнберг на ул. „ Кобленска“ 47 от 1875 г., обявена за паметник на архитектурата от местно значение/2008 г.

Решена в духа на еклектичното смесване на различни стилове, от романика до англосаксонска готика и някои източни декоративни елементи, сградата впечатлява с прецизния детайл, изпълнен от трайни материали: кликер в натурален червен цвят и каменна квадрова зидария от мушелкалк.

Фиг. 15. Доходен дом на Я. Вайнберг, ул. „ Кобленска“ 41, Одеса, 1875 г.

Симетричната фасадата е решена с два фланкиращи ризалита, увенчани с плоски атики, които надвишават централния корпус. В тях се вписват извисени клинкерни арки, декоративно оформени, около сдвоените архиволти над фасадните отвори на третия етаж.

Специално следва да се отбележи богато детайлираната атика между двата ризалита. Комбинирането на класически профилиран корниз с конзоли и декоративен керамичен фриз, под него, с характерен островръх детайл (зъборез) отпращат към архитектурния речник на романските катедрали от 10 – 11 век.

Фиг. 16. Фрагмент от колоритната фасада на сградата на ул. „Кобленска“ 41/ арх. Маас

Този детайл се среща и в други сгради на Маас, в различни модификации (правоъгълен зъбчат фриз), но той може да се открие и във Варненската катедрала, в аналогична ситуация: в атиките на междукръстните полета, от двете страни на ризалитите с триъгълни фронтони и правоъгълните фризове на южната и северна фасади.

Фиг. 17. Фрагмент от южната фасада на Варненската катедрала с „романски“ фриз на Маас

Не може да се каже със сигурност дали тези детайли са били отразени в първоначалния архитектурен проект на Маас, или са плод на авторовата намеса на Генчо Кънев, можем само да гадаем, но приликата е очевидна.

Във всеки случай, използването на различни по структура и цвят материали от Маас, отличава не само сградата на „Кобленска“ 47, но и повече от сградите му. Смесването на разнообразни декоративни елементи, като пиластри, фризове, корнизи и орнаменти придават оригиналност и пластичност на фасадата. А богато орнаментираните пана в под- и надпрозоречни полета имат определено източно влияние. Особено характерни са орнаментираните апликации от лят чугун, разположени в осите на пиластрите, които оформят челата на конструктивните железни обтегачи на втория етаж и добавят акцент в живописната фасада на сградата.

Може само да се съжалява за намесата в оригиналния колорит на приземния етаж на сградата, който е третиран с фасадни бои в случайни цветове, вместо да бъде запазен натуралния колорит на трайните материали – клинкер и мушелкалк, от които е изграден.

За повечето паметници на културата, не само у нас, остава проблем тяхното осъзнато стопанисване, съгласно действащото национално и европейско законодателство, при активното участие на самите собственици и със съдействието и компетентността на експертите по опазване на недвижимото културно наследство.

Източни мотиви се откриват и в един от най-оригиналните проект на Маас, този за театър, предвиден за стръмен терен.

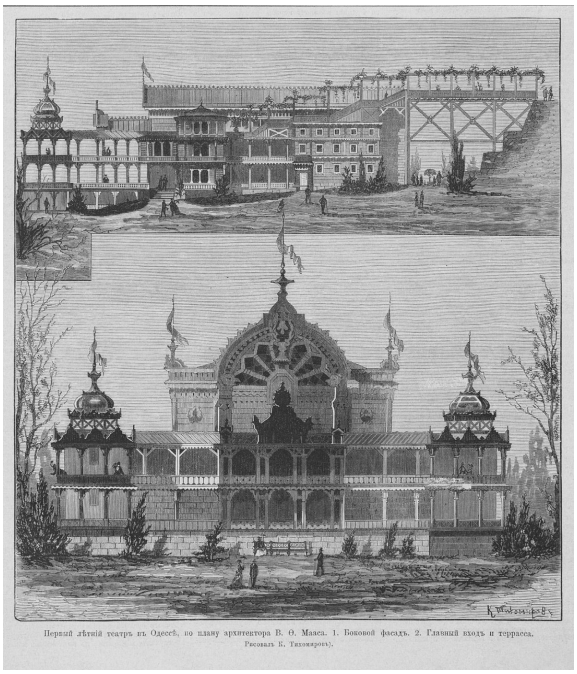

Фиг. 18. Проект на Маас за Театър на В. Л. Форкати

Необичаен, за времето си, е ажурният пасарел за достъп от високата тераса, което подсказва прилагане на метални конструкции, новост за 19 век. (Лондонския „Кристал палас“ или Верхние торговые ряды в Москва, на арх. А. Н. Померанцев и инж. В. Г. Шухов).

Използвани са покрити тераси с колонади, вероятно, ориентирани към морето, в строго симетричната фасада, доминирана от изявения обем на зрителната зала.

Отново може да се открие източно влияние, токова характерно за архитектурата на Маас, както в цялостната силуетна композиция, така и в детайлите: фаланкиращи кули-павилиони, с декоративни куполи и шпилове, толкова напомнящи на колоритните индийски дворци от края на 19 и нач. на 20 в.

Фиг. 19. Mysor Palace in KKarnataka, 1897-1912

И тук архитектът се проявява, определено, като новатор в усвояването на модерните за времето си технологии, характерни за първата индустриална революция – ажурни стоманени конструкции, големи фасадни и куполни остъклявания и др.

Както повечето от неговите сгради и тази не е запазена днес, но проектът дава достатъчно добра представа за високия професионализъм на нейния автор.

От съществуващите днес сгради на Маас в Одеса, построени по негов проект, най-значителни са Одеската духовна семинария/ 1876 и бившата 3-а мъжка гимназия от 1890. И двете са решени в духа на класическите за 19 век учебни сгради с масивни корпуси, степенуване във височина и фасаден фронт с ризалити, централни, ъглови и/или фланкиращи.

Одеската духовна семинария се свързва с името на големия български възрожденски писател и духовник Васил Друмев, който учи в академията от 1860-1865 г., както и на основателя на социалистическото движение у нас-Димитър Благоев, пребивавал в академията, едва година, от 1878 до 1879.

Фиг. 20. Одеска духовна семинария/пощенска картичка от нач. на 20 в./ арх. В.Ф. Маас и арх. Л.Ф. Прокопович

Фиг. 21. Съвременен изглед на сградата, днес Университет по аграрно стопанство

Тук отчетливо се открояват и характерните елементи на т. нар. „древен руски стил“- двойно огънатата островърха арка, богатото декориране на корнизи, прозоречни колони с ниши, както и пирамидалните поркриви на централния и странични ризалити.

Освен сградата на одеската семинария, Маас строи и Епархиалния дом, в подобна стилистика, но с по-семпъл архитектурен детайл.

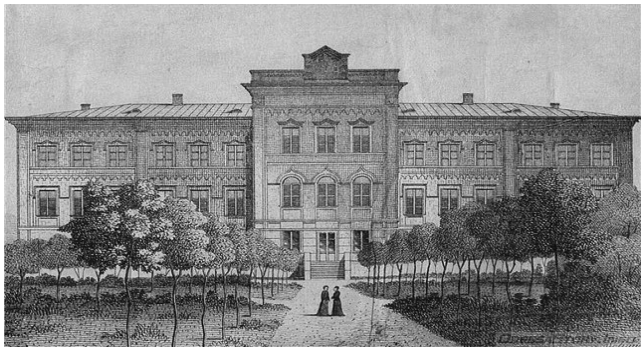

Фиг. 22. Епархийско девическо училище в Одеса, архитекти В. Ф. Маас и П. В. Йодко/ 1874-1876

Колкото до другата сграда, на 3-а мъжка гимназия, Маас е предпочел балансирана композиция от две странични крила и ризалити, които подчертават ъгъла и едното крило. Пестелива е фасадната третировка, с осовото центриране на правоъгълните отворите в етажите и арковидните, в централния ризалит, ограничени от плитки пиластри и аркади. Единственият декоративен мотив е типичния за него корниз с „романски арки“, преминаващ по целия фасаден фронт на сградата, а в ъгловия ризалит, завършва с, подобен на фронтон, триъгълен завършек с декоративен шпил.

Фиг. 23. 3-та мъжка гимназия/ Одеса, гравюра около 1890, Одеса,

Фиг. 24. 3-та мъжка гимназия/ днес Университет по вътрешни дела/ Одеса,

Една от последните сгради на Маас, построена по време на пребиваването му в Минск е двуетажния дом на дворянина Цюндевицкий А. М., от 1899 г., заемащ ъгъла на улиците „Захариевска“ и Серпуховска“. Планът впечатлява с асиметричното разполагане на главното стълбището, под ъгъл спрямо дългия дворен фронт, което е доста необичайно за времето, когато симетрията е предпочитан принцип в планировъчните и планови решения.

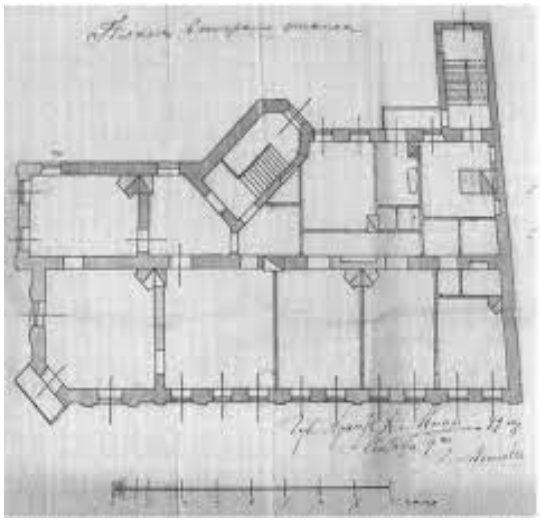

Фиг. 25. Дом на Цюндевицкий А. М., план на 2-и етаж ул. „Захариевска“ и „ Серпуховска“, Минск 1899 г.

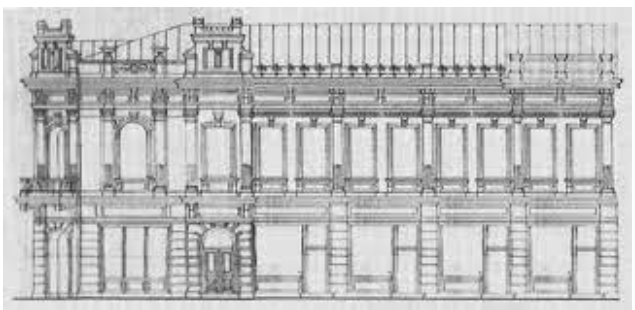

Фиг. 26. Фасада на дома на Цюндевицкий А. М., арх. Маас

Това придава определена иновативност на плана в духа на сецесиона и еклектизма, когато съчетаването на различни стилови заемки и принципи са част новото време.

Фасадното третиране е разчетено на ритмично повторение на отворите, по-широки в рустицирания приземен етаж, предназначен за търговска или друга дейност.

Фиг. 27. Изглед на Дома на Цюндевицкий в Минск, арх. Маас, нач. 20 в.

Пестелива е и фасадната пластика с профилирани рамки и ключов камък на отворите, етажни и покривни корнизи.

Определен акцент се явяват арковидните отвори на ъгловата и двете съседни странични оси, увенчани с декоративни атики. За съжаление днес сградата не съществува, както и по-голяма част от архитектурното наследство на този забележителен архитект.

В заключение, следва да се отбележи заслугата на Василий Фьодорович Маас за изграждането на варненския Катедрален храм „Успение на Пресвета Богородица“, наред с това на известния български „строител на църкви“ уста Генчо Кънев, построил храма само за две години.

Изразява се, не само в авторството на Маас върху първоначалния иден проект, станал основа за следващите планове, разработени с участието на местни, български и чужди архитекти и строители, но и заради мащаба, който той налага.

Мащаб, който поставя началото на постепенното модернизиране на Варна и превръщането му, от доскоро ориенталски, в истински европейски град.

И още нещо, построяването на този най-голям, дотогава, християнски храм у нас (преди построяването Храм-паметника „Св. Александър Невски“ в София 1912 г.), бележи вододела в храмовото строителство в България-прехода от епохата на майсторите – строители на късното национално Възраждане, към едно по-високо ниво – това на

школуваните архитекти, когато става постепенното отделяне на двете страни на строителното изкуство, в две самостоятелни дейности/занаята:

– на архитекта/бившия майстор/архитектон, който създава плана и
– на предприемача/строител, който го изпълнява.

В случая това е одеския архитект Маас, възпитаник на Императорската Художествена академия в Санкт Петербург, дала забележителни имена в руското строително изкуство, между които Константин Тон, А. Л. Брюлов, В. П. Стасов, А. Н. Померанцев, А. Н. Смирнов, и др., някои от които са между първите, чужди архитекти, които строят у нас сакрални и други сгради след Освобождението.

Основната заслуга за построяването на храма обаче, безспорно принадлежи на българския майстор-строител, архитектон Уста Генчо Кънев от Трявна, който успява да продължи делото на архитект Маас, като му придава по-монументален вид.

По този начин се съхранява източно-православната традиция в създаването на българската храмовата архитектура, но обогатена с модерните влияния на сецесиона и неговия български еквивалент – националния романтизъм, който по-късно дава значителни образци на това модерно направление в родната архитектура от началото на 20 век.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Асташенок, Л. С. Неоренессансные мотивы в постройках В. А. Шретера и В. Ф. Мааса в Минске конца XIX века. Архитектура. 2014. Вып. 7. С. 5 — 11;

2. Варненски и Велокопреславски Митрополит Симеон. Т.1. Църква и история. Изд. „Изток-Запад“, София, 2011, стр. 521-523;

3. Веков. С. Двете православни катедрали на първомайстора, сп. „ЗНАЦИ“, кн.2/2004, ЕТ „Кавалет-Валерий Пущаров“, стр. 40-43;

4. Веков. С. Плиска-палимсест от знаци, сп. „ЗНАЦИ“, кн.2/2016, стр. 36-39;

5. 10 книги за Варна 2004, „Издателство МС“, стр. 143-144;

6. 10 книги за Варна 2005, „Издателство МС“, стр. 180-185;

7. Дряновски, Б. Кметовете на Варна 1878-1903, СЛАВЕНА, Варна 2010, стр. 38-40;

8. Коева, М. Олтарите на България, Омофор. Фондация „Покров Богородичен“, София, 2011, стр. 160-161;

9. Коева. М. Руски архитекти, работили в България през периода 1879-1912 година,

10. Коева. М., Тулешков. Н. Първомайстор Генчо Кънев, Държавно издателство „ТЕХНИКА“, София 1987, стр. 99-103;

11. Славина. Г.А. Константин Тон, Лениздат, 1982 г., стр. 29-31

12. Тулешков. Н. Архитектурата на българските манастири, Държавно издателство „ТЕХНИКА“, 1989, стр.45; 48;

https://liternet.bg/publish9/mkoeva/index.html“

http://www.kruk.odessa.ua/wp-content/uploads/book_oz/odess_ru/razdel2.pdf

http://obodesse.at.ua/publ/1 https://ru.wikipedia.org/wiki/%

https://odessa1.com/news/potryasaysche-krasiviyy-dom-na.html

ИЛЮСТРАЦИИ:

Собствен архив на автора, стари пощенски картички и свободни електронни медии:

www.vacancionesbulgaria.com - Собствена творба, CC BY-SA 4.0, katedalata cvetna, savremenen izgled

https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=7133260

Одеса/ наташа/ П. Зеленицкий- краевед

https://forum.vgd.ru/post/39/97939/p3086704.htm(Natasha)

https://en.wikipedia.org/wiki/Mysore_Palace#/media/File:MYSORE_PALACE_3.jpg

https://dlib.rsl.ru/wiewer/01004180464#?page

https://dlib.rsl.ru/i/viewer/slogan.png

https;//www.google.bg/search?q

„https://www.citywalls.ru/house5275.html“ \t „_blank (za Sv. Vmch. Ekaterina)

https:// poxoronka.ru/forum/kladbishcha-sankt--peterburg/67652-kladbishche-pri ekaterininskoj-tserkvi(Ekaterina velikomyqenitsa/plan I izgled

Автор: Investigatio - собственная работа, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=21490438

(Автор: Investigatio - собственная работа, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=21490884

https//:picasaweb.google.com/vor

http://obodesse.at.ua/publ/uspenskaja_ulica/1-1-0-160

http://obodesse.at.ua/publ/uspenskaja_ulica/1-1-0-160

http://obodesse.at.ua/register

За контакти:

Доц. д-р арх. Станчо Веков

ВЕКОВ ДИЗАЙН ЕООД

E-mail: vekov_architect@yahoo.com

Mob: +359 888 82 82 96

Phone/fax: +359 52 303 224

БЛАГОДАРНОСТТА: ИЗСЛЕДВАНИЯ И ПРИЛОЖЕНИЯ В КЛИНИЧНАТА И НЕКЛИНИЧНАТА ПРАКТИКА

доц. д-р Светлана Сарийска
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Summary: The paper examines the effects of gratitude in the clinical and non-clinical field and traces the different ways to enhance it. The conditions on which the effective influence of gratitude on mental well-being depends are traced.

Key words: gratitude, prosperity, positive interventions

Въведение

В пространството на позитивната психология благодарността се разглежда не само като силна страна, но и като интервенция, която е с позитивни ефекти върху благополучието, щастието, и смисъла в живота, представени в концепциите на (Ryff, 2014; Seligman, 2011; Deci & Ryan, 2000). Заедно с това емпиричните изследвания очертават и система от активности, упражнения и програми, за усилване на самата благодарност, както и на условията, от които зависи процеса на развитие на тази силна страна. Настоящето изследване е посветено на благодарността и нейните приложения в клинични и неклинични области за усилване на психичното благополучие и здраве.

Определение на благодарността

Емпиричните изследвания представят благодарността като:

- психично състояние, което принадлежи към класа на позитивните преживявания;
- диспозиция;
- сила на характера (Сарийска, 2016; McCullough, Emmons, & Tsang, 2002).

Това, което е определящо за благодарността, е оценяването на позитивните неща, който се случват в живота и по-конкретно на добротата проявена от другите (Сарийска, 2016).

В контекста на клиничната практика значението на благодарността е отбелязано още от Маслоу (2018), който вярваше, че способността да се изпитва и изразява благодарност е от съществено значение за психичното здраве. Благодарността се разглежда като централна част от самоактуализирането на личността. Емпиричните изследвания в полето на позитивната психология отбелязват, че благодарността е с позитивни влияния върху смисъла на живота, продуктивността и пълноценността (Park, Peterson, & Seligman, 2004). Проучването на Fredrickson, Tugade, Waugh & Larkin (2003) върху преживяванията свързани с атаката на 11 септември установява, че благодарността и любовта са най-силно изпитваните емоции от хората преживяващи травмата от случилото се. Благодарността е свързана позитивно с резилиънса и израстването и негативно със симптомите на депресията (Fredrickson, Tugade, Waugh & Larkin, 2003). Като диспозиция благодарността присъства като съставна част от резилиънса и посттравматичното израстване. Проучването на Kashdan, Uswatte, & Julian (2006) върху справянето с ПТСР при ветераните открива, че ниските равнища на благодарност са свързани с трудностите при справянето с ПТСР. Проучването на Стаматов и Сарийска (2014) отбелязва позитивни връзки между високите равнища на благодарността и високите равнища на хедонистично и евдемонично благополучие. Връзката между благодарност и евдемонично благополучие е потвърдена и в изследванията на (Park, Peterson, & Seligman, 2004; Wood, Froh, & Geraghty 2010). Позитивните ефекти от благодарността се откриват върху овладяването на средата, персоналното израстване, отношенията с другите, смисъла на живота и себеприемането (Sergeant & Mongrain, 2011; Wood et al. 2009). Изследвания на Ruini & Vescovelli (2013) също установяват позитивни връзки между благодарността и физическото благосъстояние – пациентите страдащи от онкологично заболяване /жени с рак на гърдата/, които са с по-високи равнища на благодарност, демонстрират по-ниски равнища на стрес и удовлетвореност от себе си в сравнение с пациентите, които са с по-ниски равнища на благодарност. Благодарността е свързана с евдемоничното благополучие и здраве и чрез влиянието върху трансцендентните аспекти като духовност и религиозност (Emmons & Crumpler, 2000).

Интервенции подобряващи благодарността

В полето на позитивната психология интервенциите, свързани с култивирането на благодарността са може би най-изследвани. Към тези интервенции се отнасят:

- изброяване на благословения или на „три добри неща“, които трябва да бъдат извлечени от паметта и миналите преживявания и отбелязани;
- водене на благодарствен дневник - отбелязване от 3 до 5 неща или действия, преживени през определен период от време;
- писане на благодарствени писма и благодарствени посещения;
- медитация и съзерцание като начини за възприемане и оценка на живота и другите.

Представени по-обобщено интервенциите, свързани с благодарността могат да бъдат обединени в три категории:

- изготвяне на всекидневни списъци с неща, за които личността е благодарна;
- благодарствено съзерцание;
- поведенчески изрази на благодарност (Joseph & Wood, 2010; Lee Duckworth, Steen, & Seligman, 2005; Seligman, Rashid, & Parks, 2006; Toepfer, Cichy, & Peters, 2012).

Интервенциите свързани с благодарността са ефективни за намаляване на депресията и тревожността, както и за усилване на оптимизма и физическото функциониране при възрастните (Emmons & McCullough, 2003; Wood, Froh, & Geraghty, 2010; Wood, Joseph, & Maltby, 2008; Wood, Maltby, Gillett, Linley, & Joseph, 2008).

Стратегиите за увеличаването на благодарността могат да бъдат още и част от различните психотерапии - позитивна психотерапия на (Rashid, 2015), терапия за повишаване на благосъстоянието (WBT) (Fava & Ruini, 2003) терапия ориентирана към смисъла (Henry et al., 2010). Могат да бъдат също и част от психо-образователни програми. Програмата на (Miller, 1995), която е основана върху когнитивно-поведенчески принципи, включва следната последователност:

- разпознаване на мислите свързани с неблагодарността;
- откриване на мислите свързани с благодарността;
- заместване на неблагодарствените мисли с благодарствени;
- привеждане на новото мислене в действие.

Тази програма може лесно да бъде интегрирана в когнитивно-поведенческите терапии.

Един от най-интегриращите подходи за усилване на благодарността е терапията Найкан, която е структурирана като метод за саморефлексия и е разработена от Йошимото Ишин през 50 години. Терапията обхваща отговори върху три въпроса, зададени на участниците:

- какво сте получили от човек Х;
- какво сте дали на човек Х;
- какви проблеми и неудобства сте причинили на човек Х.

Клиничната интервенция започва с фокусиране върху горните три въпроса, които са разширени, за да обхванат значимите други присъстващи в живота на участниците (родители, братя, сестри, учители, приятели, съпруг/а, работодатели). Повечето от участниците в терапията започват да осъзнават различията между това, което са получили, което са върнали и което са причинили като неприятности – долавяне мащаба на полученото. В хода на терапията първоначалните трудности свързани с концентрацията и чувството на огорчение постепенно отстъпват и се заменят с чувство на съжаление, вина и разкаяние за начина на отнасяне към значимите други. Това осъзнаване предизвиква благодарност у лицето, подложено на лечение с тази терапия. Акцентът при тази интервенция е върху насърчаване на развитието и съзряването на характера. Тази терапия са използва в консултиране при проблемите с психичното здраве и лечението на зависимости. Ефектите са емпирично потвърдени при лечение на пациенти с невротични и психосоматични проблеми. Може да се прилага самостоятелно или заедно с други терапии.

Парадоксални ефекти и условия за ефективността на интервенциите

Като позитивна интервенция благодарността е с приложения в клиничната и неклиничната практика и емпиричните изследвания документират техните ефекти (Bolier et al., 2013). Интервенциите, насочени към усилване на благодарността са ефективни за отслабване на физическите симптоми (Geraghty, Wood, & Hyland, 2010; Wood, Joseph, & Maltby, 2008), за подобряване на психичното благосъстояние и отслабване на депресивните симптоми (Bolier et al., 2013; Sin & Lyubomirsky, 2009). Мета-аналитичното проучване на (Weiss, Westerhof, & Bohlmeijer, 2016) също потвърждава тези ефекти върху евдемоничните равнища на благополучието. Тези изследвания са особено важни понеже отбелязват значението на благодарността като интервенция за подобряване на благосъстоянието и отслабването на депресия във времето. Едно от обясненията за запазването на продължителността на позитивните ефекти от благодарността е свър-

зано с отслабване на хедонистичната адаптация (участниците продължават да се наслаждават на извършваните дейности). Въпреки документираните позитивни ефект от благодарността върху благополучието съществуват изследвания, които отбелязват не толкова силни ефекти, а понякога парадоксално и за поява на негативни ефекти. Проучването на Seligman et al., (2005) установява, че упражняването на благодарствени посещения (участниците са помолени да напишат благодарствени писма и лично да ги занесат), значително подобрява щастието, но тези ефекти са с продължителност около 3 месеца., вероятно защото в началото се преживяват като нещо вълнуващо, но с времето – като нещо обичайно и скучно. Едно метапроучване, също отбелязва, че позитивните интервенции включително и благодарността обикновено са ефективни, но размера на ефекта е малък при участници с депресивни симптоми (Bolier et al., 2013). Прегледа на Hone, Jarden, & Schofield (2015) също потвърждава износването на позитивните интервенции във времето , много повече отколкото обикновено се приема. Lyubomirsky et al. (2005) също потвърждава, че благодарността като интервенция може да е с парадоксални следствия. Отбелязването на благословенията веднъж седмично, повишава благосъстоянието в продължение на 6 седмици, докато три пъти седмичното отбелязване на благословенията, не е със същите ефекти. Дори може да е с обратен ефект върху благосъстоянието, ако се преживее като задължение и усили чувството за вина. Освен това могат да се появят и трудности при извикването на събития и преживявания, за които индивидът може да е благодарен. Тези когнитивни затруднения могат да се преживеят като знак за отсъствие на позитивни преживявания в собствения живот и да доведат до оценяване на собствения живот в по-неблагоприятна светлина. По същия начин Gander et al. (2013) проследява ефектите от двете версии - едноседмични и двуседмични (при изброяване на три позитивни събития, които са се случили през изминали ден) и установява че няма значими ефекти върху депресивните симптоми, и че щастието се е увеличило само в групата на тези, които са упражнявали тази дейност в по-краткия период. Двуседмичното упражняване е контрапродуктивно, понеже се преживява като наложено задължение, което предизвика негативни ефекти.

Противоречивите и парадоксални ефекти от благодарността се откриват и при прилагането в случаи на леки форми на депресия (Sergeant & Mongrain, 2011; Sin, Della Porta , & Lyubomirsky, 2011). Sin et al. (2011) отбелязват, че писането на благодарствени писма редуцира непосредствените равнища на благополучието при лица с леки и умерени депресивни симптоми. Обясненията на тези противоречиви ефекти от благодарността върху отслабването на симптомите на депресията и усилването на благоденствието са свързани с употребите на благодарността като интервенция (Bolier et al., 2013). Проучването на Lyubomirsky & Layous (2013) показва, че ефективността на благодарността зависи от честотата, силата и продължителността на упражняването, както и от влиянията на различни персонални и контекстуални променливи, от равнищата на благополучие и мотивация, както и от степента на съответствие на избраните активности и упражнения с предпочитанията на личността. Тези зависимости са препотвърдени и в изследването на (Proyer, Wellenzohn, Gander, & Ruch, 2015). Parks & Biswas-Diener (2014) отбелязват, че парадоксалните ефекти, могат да се дължат и на различията в самата депресия. Благодарността е с много по-слаби влияния при случаи на депресивни симптоми, които са с интерперсонална насоченост. В случаите, когато депресивните симптоми не засягат самокритичността, ефектите от благодарността са значително по-силни. Анализите в тази посока очертават значително по-сложни отношенията - влиянията благодарността като позитивна интервенция върху психичното благосъстояние зависят от оптималната честота и продължителност на упражняването, от съвпадението с предпочитанията, чертите, ценностите, очакванията, способностите и чувството за аз-ефективност. Един от изходите от тези трудности е предоставен в позитивната терапия, описана от (Joseph, 2015). За да се преодолеят парадоксалните ефекти Joseph предложи да се приеме личностно-центрирания подход на Роджърс - клиентът е този, който е с най-добро разбиране на самия себе си и че трябва да е свободен в избора на съответната дейност, без да се придържа строго към предварително определен списък от дейности и начини на изпълнение. Предложението на Joseph е да се създаде „нещо уникално за отделния индивид“ (Joseph, 2015).

Заключение

Благодарствените интервенции, въпреки че са с позитивни ефекти, зависят не само от съдържанието на самите интервенции но и от множество допълнителни фактори, свързани с индивидуалните и персонални особености, социалните и контекстуални влияния и самата употреба на интервенцията.

Литература:

Маслоу, Е. (2018). Към психологията на битието. София: „Изток-запад“.

Сарийска, Св. (2016). Благодарността в полето на позитивната психология. В: Позитивна психология, бр. 1, Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.

Bolier, L., Haverman, M., Westerhof, G. J., Riper, H., Smit, F., & Bohlmeijer, E. (2013).

Positive psychology interventions: A meta-analysis of randomized controlled studies. BMC Public Health, 13(1), 119.

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. Psychological Inquiry, 11(4), 227–268.

Emmons, R. A., & Crumpler, C. A. (2000). Gratitude as human strength: Appraising the evidence. Journal of Social and Clinical Psychology, 19(1), 56–69.

Emmons, R. A., & McCullough, M. E. (2003). Counting blessing versus burden: An experimental investigation of gratitude and subjective well-being in daily life. Journal of Personality and Social Psychology, 84(2), 377–389.

Fava, G. A., & Ruini, C. (2003). Development and characteristics of a well-being enhancing psychotherapeutic strategy: Well-being therapy. Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry, 34(1), 45–63.

Fredrickson, B. L., Tugade, M. M., Waugh, C. E., & Larkin, G. R. (2003). What good are positive emotions in crises? A prospective study of resilience and emotions following the terrorist attacks on the United States on September 11th, 2001. Journal of Personality and Social Psychology, 84(2), 365–376.

Gander, F., Proyer, R. T., Ruch, W., & Wyss, T. (2013). Strength-based positive interventions:

Further evidence for their potential in enhancing well-being and alleviating depression. Journal of Happiness Studies, 14(4), 1241–1259.

Geraghty, A. W. A., Wood, A. M., & Hyland, M. E. (2010). Dissociating the facets of hope: Agency and pathways predict dropout from unguided self-help therapy in opposite directions. Journal of Research in Personality, 44(1), 155–158.

Henry, M., Cohen, S. R., Lee, V., Sauthier, P., Provencher, D., Drouin, P., Gilbert, L. (2010). The Meaning-Making intervention (MMi) appears to increase meaning in life in advanced ovarian cancer: A randomized controlled pilot study. Psycho-Oncology, 19(12), 1340–1347.

Hone, L. C., Jarden, A., & Schofield, G. M. (2015, August). An evaluation of positive psychology intervention effectiveness trials using the re-aim framework: A practice-friendly review. The Journal of Positive Psychology, 10, 1–20.

Joseph, S. (2015). Positive therapy: Building bridges between positive psychology and person-centred psychotherapy. London: Taylor & Francis.

Joseph, S., & Wood, A. (2010). Assessment of positive functioning in clinical psychology:

Theoretical and practical issues. Clinical Psychology Review, 30(7), 830–838.

Kashdan, T. B., Uswatte, G., & Julian, T. (2006). Gratitude and hedonic and eudaimonic well-being in Vietnam War veterans. Behaviour Research and Therapy, 44(2), 177–199.

Lyubomirsky, S., & Layous, K. (2013). How do simple positive activities increase well-being?

Current Directions in Psychological Science, 22(1), 57–62.

Lyubomirsky, S., Sheldon, K. M., & Schkade, D. (2005). Pursuing happiness: The architecture of sustainable change. Review of General Psychology, 9(2), 111–131.

McCullough, M. E., Emmons, R. A., & Tsang, J. (2002). The grateful disposition: A conceptual and empirical topography. Journal of Personality and Social Psychology, 82(1), 112–127.

Lee Duckworth, A., Steen, T. A., & Seligman, M. E. (2005). Positive psychology in clinical practice. Annual Review of Clinical Psychology, 1, 629–651.

Miller, T. (1995). How to want what you have. New York: Avon.

Park, N., Peterson, C., & Seligman, M. E. (2004). Strengths of character and well-being. Journal of Social and Clinical Psychology, 23(5), 603–619.

Parks, A. C., & Biswas-Diener, R. (2014). Positive intervention: Past, present, future. In T. B.

Kashdan, & J. Ciarrochi (Eds.), Mindfulness, acceptance, and positive psychology: The seven foundations for wellbeing (pp. 140–165). Oakland, CA: New Harbinger.

Proyer, R. T., Wellenzohn, S., Gander, F., & Ruch, W. (2015b). Toward a better understanding of what makes positive psychology interventions work: Predicting happiness and depression from the person × intervention fit in a follow-up after 3.5 years. Applied Psychology. Health and Well-Being, 7(1), 108–128.

Rashid, T. (2015). Positive psychotherapy: A strength-based approach. The Journal of Positive Psychology, 10(1), 25–40.

Ruini, C., & Vescovelli, F. (2013). The role of gratitude in breast cancer: Its relationships with post-traumatic growth, psychological well-being and distress. Journal of Happiness Studies, 14(1), 263–274.

Ryff, C. D. (2014). Psychological well-being revisited: Advances in the science and practice of eudaimonia. Psychotherapy and Psychosomatics, 83(1), 10–28.

Seligman, M. E. P. (2011). Flourish: A visionary new a understanding of happiness and well-being. New York, NY: Free Press.

Seligman, M. E., Rashid, T., & Parks, A. C. (2006). Positive psychotherapy. American Psychologist, 61(8), 774–788.

Seligman, M. E. P., Steen, T. A., Park, N., & Peterson, C. (2005). Positive psychology progress. American Psychologist, 60, 410–421.

Sergeant, S., & Mongrain, M. (2011). Are positive psychology exercises helpful for people with depressive personality styles? The Journal of Positive Psychology, 6(4), 260–272.

Sin, N. L., Della Porta, M. D., & Lyubomirsky, S. (2011). Tailoring positive psychology interventions to treat depressed individuals. In S. Donaldson, M. Csikszentmihalyi, J. Nakamura (Eds.), Applied positive psychology: Improving everyday life, health, schools, work, and society (pp. 79–96). New York: Routledge.

Sin, N. L., & Lyubomirsky, S. (2009). Enhancing well-being and alleviating depressive symptoms with positive psychology interventions: A practice-friendly meta-analysis. Journal of Clinical Psychology, 65(5), 467–487.

Toepfer, S. M., Cichy, K., & Peters, P. (2012). Letters of gratitude: Further evidence for author benefits. Journal of Happiness Studies, 13(1), 187–201.

Weiss, L. A., Westerhof, G. J., & Bohlmeijer, E. T. (2016). Can we increase psychological well-being? the effects of interventions on psychological well-being: A meta-analysis of Randomized Controlled Trials. PLoS One, 11(6),

Wood, A. M., Joseph, S., & Maltby, J. (2008). Gratitude uniquely predicts satisfaction with life: Incremental validity above the domains and facets of the five factor model. Personality and Individual Differences, 45(1), 49–54.

Wood, A. M., Maltby, J., Gillett, R., Linley, P. A., & Joseph, S. (2008). The role of gratitude in The development of social support, stress, and depression: Two longitudinal studies. Journal of Research in Personality, 42(4), 854–871.

Wood, A. M., Joseph, S., & Maltby, J. (2009). Gratitude predicts psychological well-being above the Big Five facets. Personality and Individual Differences, 46(4), 443–447.

Wood, A. M., Froh, J. J., & Geraghty, A. W. A. (2010). Gratitude and well-being: A review and theoretical integration. Clinical Psychology Review, 30(7), 890–905.

Yamamoto, H. (1972). Naikan Ryoho, (Naikan Therapy). Tokyo: Igaku Shoin Publishers.

СИЛНИТЕ СТРАНИ И ПЪТИЩАТА КЪМ ТЯХНОТО УСИЛВАНЕ

проф. Румен Стаматов
Варненски свободен университет
„Черноризец Храбър“

Summary: The paper focuses on strengths and their impact on well-being. The reasons for their paradoxical influences on the optimal functioning and development are considered, as well as the different approaches in strengthening the strengths.

Keywords: strengths, balanced and unbalanced uses of strengths, approaches to development of strengths

Въведение

През 2004 год. излиза фундаменталното изследване на Peterson & Seligman „Character strengths and virtues“, което обобщава опита в изграждане на класификация на силите на характера с една емпирична удостоверимост. Отнесен във времето проектът на Peterson & Seligman, е най-мащабния в границите на позитивната психология, разглежда 24 сили, обединени в 6 гъвкави категории добродетели. Концептуалното представяне на силите е обединено със специално разработен въпросник (Niemec, 2018). Проектът на Peterson & Seligman открива възможности за:

- описание на силните страни в контекста на личността;
- оценка на силните страни – създаден е специален инструмент за оценяване (VIA Inventory of Strengths);
- описание на интервенции и активности за тяхното развитие в отделните области от живота.

Силите на характера са представени като съвкупност от черти, изразени чрез мисли, емоции и поведения, откриват различими пътища към големите добродетели и са вплетени в идентичността и благополучието (Niemec, 2018; (Park. & Peterson, 2008, 2009).

Настоящето изследване разглежда влиянията на силните страни върху позитивните и негативните траектории на развитието и функционирането на личността, парадоксалните ефекти от различните употреби и различията в моделите очертаващи пътищата за тяхното култивиране.

Операционализиране на силните страни

В проекта на (Peterson & Seligman, 2004) 24 силни страни са обединени в 6 категории добродетели: мъдрост, смелост, човечност, справедливост, умереност и трансцендентност, които са насочени към постигане на добър живот. Силните страни се разглеждат като процеси или механизми, които определят добродетелите. Например, мъдростта като добродетел се изразява чрез креативността, разглеждане на нещата от различни перспективи, критично мислене, любознателност и любов към ученето. Проектът на (Peterson & Seligman, 2004) придава равностойно значение на всички силни страни. Въпреки че преживяването на силните страни открити в собствения профил може да е различно – да бъде приписана различна ценност на отделените силни страни, всички силни страни имат значение за постигане на благоденствие (Niemiec, 2018).

Силите на характера се проявяват различно в зависимост от контекста, отношенията с другите и историята на миналите преживявания и опит, откриват едно флуидно присъствие в идентичността, което преодолява дихотомните определения на личността. В индивидуалните профили силните страни присъстват в различни съчетания и с различна изразеност. Проектът на (Peterson & Seligman, 2004) обособява клас от силни страни , обозначени като „ключови силни страни“, които представят идентичността на аза и обикновено обхваща между три и пет силни страни. Поставени в персонален контекст силните страни се откриват с различни употреби умерени или крайни (Niemiec, 2018).

Силни страни и благополучие

Емпиричните изследвания откриват позитивни връзки между силните страни и:

- различните аспекти на щастието (Hausler et al. 2017; Proyer et al. 2015; Park et al. 2004; Стаматов, Сарийска, 2017);
- благополучието (Сарийска, 2016; Gander et al. 2013);

- здравето (Martinez-Marti & Ruch, 2016; Shoshani & Slone, 2016; Proyer et al. 2015);
- социалните отношения (Lavy et al. 2014; Сарийска, 2014; Kashdan et al. 2017);
- постиженията (Linley et al., 2010);
- откриването на призванието (Harzer & Ruch 2012)]
- търсенето на смисъл (Allan & Duffy, 2013; Стаматов, 2020);
- удовлетворението от живота (Harzer & Ruch, 2015).
- позитивните емоции (Fredrickson 2001);
- резилиънса (Hone, 2017);
- отслабването на депресивните симптоми (Seligman, Steen, Park, & Petersen, 2005);
- преследването на значимите цели и ангажирането с различни активности (Sheldon, Jose, Kashdan, & Jarden , 2015; Madden, Green, & Grant, 2011).

Позитивните влияния са емпирично потвърдени и в клиничен контекст (Sims, Barker, Price, & Fornells-Ambrojo, 2015).

Парадоксални ефекти от използването на силните страни

Въпреки позитивните влияния на силите на характера върху оптималното функциониране и развитие на личността емпиричните изследвания долавят присъствия и на противоположни ефекти (Sims et al. 2015; Allan & Duffy, 2013). Погледнати от тази перспектива противоречивите ефекти се осмислят чрез поставянето на силните страни в контекста на употребите, което същевременно разширява и разбирането за тяхната динамика. Това изместване обособява две допълващи се разбирания, които осветляват по различен начин позитивните и негативните ефекти от силните страни върху оптималното функциониране. Първото разбиране представя разривите в ефектите чрез присъствието или отсъствието на силните страни, второто – чрез различните употреби на силните страни представени в индивидуалните профили. Тези две разбирания улавят много по-дълбоко причините за различните влияния на силните страни, чрез отбелязване на значението на персоналния опит. Изместването по посока на персоналния опит очертава зависимостта на употребите на силните страни от различията в когнитивните ориентации върху възможностите за тяхното развитие, мотивации, вярвания относно ценността и ефективността в постигане на целите, от афективната удовлетвореност от тяхното използване във времето и идентичността (Niemiec, 2018; Parks & Biswas-Diener, 2014; Biswas-Diener Kashdan, & Minhas, 2011). По този начин отбелязаната от Grant & Schwartz (2011) противоречивост в проявите на силните страни, изразена в незавършващите преходи към своите противоположности, е осмислена чрез различните употреби на силните страни. Отбелязаните различия се описват като небалансирани употреби в някакъв разгърнат времеви хоризонт, усещан като недостатъчност на актуална балансираност, която се долавя в опита чрез потискането на възможността за усилването на останалите силни страни. Очертаните различия между балансираните и небалансираните употреби изместват проблематизациите по посока на практиките, които се нуждаят от артикулиране на по-ясни критерии относно самите употреби. Разграничаването на балансираните от небалансиираните употреби може да се осмисли в контекста на разбирането на Evans (1993) за патологичното и непатологичното функциониране. Например смелостта може да бъде небалансирана, когато е свързана с разгръщане на разрушителни поведения или със суицидните опити (Pury, Starkey, Kulik, Skjerning, & Sullivan, 2015), балансирана или нещо желано за индивиди с тревожни разстройства и избягващо поведение (Kashdan, 2002, 2007). Осмислянето на силните страни в контекста на личностните разстройства, се открива и при Seligman (2015). Проектът на Seligman (2015), завършва започнатото от Peterson, който използва модела на силните страни, за да допълни DSM-V и загатва, че психопатологията може да се извлече от небалансираните равнища на една или повече от 24 силни страни. Не е трудно да се долови идеята, че различните дефицити, очертаващи психопатологията могат да бъдат представени чрез противоположното – отсъствието или небалансираната употреба на една от 24 силни страни (Seligman, 2015). Например, силната страна постоянство, която принадлежи на смелостта като добродетел, може да придобие патологични очертания, когато достигне до крайност и да се трансформира в обсесивност или в противоположния край на континиума – в леност, която също може да се представи като клиничен признак на дисфункционалност, нещо което е добре документирано в много клинични проучвания. Крайните употреби изразени в континиума, чрез който се представя всяка силна страна могат да се свържат с дисфункции. Продължавайки този подход Rashid приведе симптомите на различните персоналните разстройства на езика на дисрегулациите на силните страни.

Бих искал да отбележа, че наличието на тези парадоксални ефекти, не отнема значимостта на силните страни като сила на въздействие върху

оптималното функциониране. Това означава само, че позитивните влияния на силните страни е необходимо да се осмислят в една по-разширена перспектива, която обхваща различни променливи като контекст, персонални характеристики, умението да се използват в умерени граници в съответствие с тематичните области… (Kashdan & Rottenberg, 2010). Негативните присъствия от употребите на силните страни не отслабват тяхната ценност, а само очертават пространство за интегриране на знанията в областта на позитивната и клиничната психология, особено в контекста на избора на интервенции (Ruini & Fava, 2013). В този смисъл прозренията, които идват от психопатологията могат да бъдат положени и като рамка за определяне размера на позитивността за отделния индивид, като се отчита неговата екзистенциална ситуация. Това би предпазило от крайности, които могат да приемат различни дисфункционални изрази, нереалистични очаквания, нестабилна самооценка, когнитивни изкривявания… (Ruini & Fava, 2013).

Проектът за силните страни отбелязва, че пътищата за постигане на благополучие са уникални, което произтича от уникалността на съчетанията на силните страни, на техните употреби и жизнени контексти. Това означава, че благосъстоянието не може да бъде усилено просто от усилването на присъствието и промяната на йерархичните редове, но и употребите на силните страни.

Развитие на силните страни

Проектът на (Peterson & Seligman, 2004) предлага определена последователност, и различни активности и упражнения за усилването на силните страни. В очертаната последователност са отбелязани няколко стъпки:

- разпознаване/осъзнаване на силните страни чрез оценка с (VIA), която генерира индивидуалния профил на всеки индивид – силните страни са представени в определен йерархичен ред, в който са обособени и „ключовите силни страни“;
- изследване на значението на всяка силна страна, възможните употреби и използването в значими за личността области;
- прилагане на ключовите силни страни в различни области по възможно различни начини, упражняването е до границата в която използването на силните страни се автоматизира и изпита афективна удовлетвореност от тяхната употреба;
- поддържане (Niemiec, 2018; Rashid, 2009).

В очертаната последователност акцентът е върху усилването на „ключовите силни страни“. Този подход се използва в клиничната и не клиничната област и е с документирани позитивни ефекти (Gander, Proyer, Ruch, & Wyss, 2013; Seligman et al., 2005).

Емпиричните изследвания отбелязват позитивни ефекти и при следване на по-различна последователност, в която е наблегнато върху слабо изразените силни страни (Young, Kashdan, & Macatee, 2015). Основанията за това изместване са свързани с различните употреби на силните страни, което потенциално проблематизира ефективността в тяхното използване при постигането на значимите цели (Biswas-Diener Kashdan, & Minhas, 2011). Независимо, че още не са натрупани емпирични доказателства върху ефективността на различните пътища към усилването на силните страни в равнищата очертани от VIA в индивидуалните профили, може да се приеме, че един интегративен подход, обхващаш различните пътища, ще доведе до по-добри резултати и ще отбележи значението на персоналните влияния. Изследването на (Rust, Diessner & Reade**,** 2009) открива, че избора на пътищата за усилването на силните страни от различните редове в йерархичната подреденост в профилите , зависи от персоналните разбирания, преживявания и мотивации. Чрез един по-изтънчен дизайн на изследване Proyer, Gander, Wellenzohn, & Ruch (2015) проследяват ефектите от двата различни подхода (наблягане върху ключовите силни страни срещу наблягане върху по-слабо изразените силни страни) върху усилването на щастието и отслабването на депресията. Изследването открива, че и двата подхода са с подобни ефекти върху депресията и щастието. Но участниците, които са с по-високи равнища на силните страни се възползват повече от работата със слабо изразените силни страни, докато участниците със сравнително по-ниски равнища на силни страни, се възползват повече от работата с ключовите силни страни. Proyer, Gander, Wellenzohn, & Ruch (2015) откриват, че общото равнище на притежание на силните страни е от ключово значение в избора на подходи и упражнения. Самата зависимост на силните страни от контекста, вече предполага и по-балансирано разбиране при избора на подходи за работа със силните страни. Проучването на Young et al. (2015) отбелязва, че един по-балансиран подход към усилване на силните страни допринася повече за благосъстоянието и психичната гъвкавост. Съпоставяйки ефектите от различните подходи върху благополучието, тематизирано чрез компетентността, автономността и свързаността, изследването установява, че балансирания подход

е със специфични приноси. Влиянията са по-силни върху компетентността и свързаността, но не и върху автономността. Поради това Young et al. (2015) предлагат динамичен подход, който обединява усилването на по-слабо развитите силни страни с новата употреба на ключовите силни страни.

Заключение

Предизвикателствата отправени от парадоксалните ефекти от употребите на силните страни очертават търсения върху границите, които биха удостоверили балансираните употреби с една по-продължителна трайност във времето.

Търсения, в полето на интраперсоналността подсказват такава възможност, като поставят определянето на границите в пространството на аза – балансираната употреба се задава от интерпретационните възможности и опит на аза. Търсенията в полето на интерперсоналността подсказва по-различна възможност, която е основана на допускането, че другите са способни по разбираем начин да потвърдят или опровергаят собствените разбирания за балансираната употреба на силните страни. Обединяването на тези търсения задава нови възможности при осмислянето на границите на различните употреби на силните страни, и различните ефекти от влиянията върху благополучието

Литература:

Стаматов, Р. (2020). Смисълът в живота. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.

Стаматов, Р., Сарийска, Св. (2017). Пътища към щастието. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.

Сарийска, Св. (2016). Благодарността в полето на позитивната психология. В: Позитивна психология, бр. 1, Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.

Сарийска, Св. (2014). Прошката в юношеска възраст. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.

Allan, B. A., & Duffy, R. D. (2013). Examining moderators of signature strengths use and well-being: Calling and signature strengths level. Journal of Happiness Studies, 15(2), 323–337.

Biswas-Diener, R., Kashdan, T. B., & Minhas, G. (2011). A dynamic approach to psychological strength development and intervention. The Journal of Positive Psychology, 6(2), 106–118.

Bunderson, J. S., & Sutcliffe, K. M. (2003). Management team learning orientation and business unit performance. Journal of Applied Psychology, 88(3), 552.

Evans, I. M. (1993). Constructional perspectives in clinical assessment. Psychological Assessment, 5(3), 264.

Fredrickson, B. L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions. American Psychologist, 56, 218–226.

Gander, F., Proyer, R. T., Ruch, W., & Wyss, T. (2013). Strength-based positive interventions: Further evidence for their potential in enhancing well-being and alleviating depression. Journal of Happiness Studies, 14(4), 1241–1259.

Grant, A. M., & Schwartz, B. (2011). Too much of a good thing: The challenge and opportunity of the inverted U. Perspectives on Psychological Science, 6(1), 61–76.

Harzer, C., & Ruch, W. (2015). Your strengths are calling: Preliminary results of a web-based strengths intervention to increase calling. Journal of Happiness Studies., 17, 2237–2256.

Harzer, C., & Ruch, W. (2012). When the job is a calling: The role of applying one's signature strengths at work. Journal of Positive Psychology, 7(5), 362–371.

Hausler, M., Strecker, C., Huber, A., Brenner, M., Höge, T., & Höfer, S. (2017). Associations between the application of signature character strengths, health and well-being of health professionals. Frontiers in Psychology, 8.

Hone, L. (2017). Resilient grieving: Finding strength and embracing life after a loss that changes everything. New York: The Experiment.

Kashdan, T. B., Blalock, D. V., Young, K. C., Machell, K. A., Monfort, S. S., McKnight, P. E., & Ferssizidis, P. (2017). Personality strengths in romantic relationships: Measuring perceptions of benefits and costs and their impact on personal and relational well-being. Psychological Assessment. Advance online publication.

Kashdan, T. B., & Rottenberg, J. (2010). Psychological flexibility as a fundamental aspect of health. Clinical Psychology Review, 30(7), 865–878.

Kashdan, T. B. (2007). Social anxiety spectrum and diminished positive experiences: Theoretical synthesis and meta-analysis. Clinical Psychology Review, 27(3), 348–365.

Kashdan, T. B. (2002). Social anxiety dimensions, neuroticism, and the contours of positive psychological functioning. Cognitive Therapy and Research, 26(6), 789–810.

Lavy, S., Littman-Ovadia, H., & Bareli, Y. (2014). Strengths deployment as a mood-repair mechanism:

Evidence from a diary study with a relationship exercise group. Journal of Positive Psychology., 9, 547– 558.

Linley, P. A., Nielsen, K. M., Gillett, R., & Biswas-Diener, R. (2010). Using signature strengths in pursuit of goals: Effects on goal progress, need satisfaction, and well-being, and implications for coaching psychologists. International Coaching Psychology Review, 5(1), 6–15.

Madden, W., Green, S., & Grant, A. M. (2011). A pilot study evaluating strengths-based coaching for primary school students: Enhancing engagement and hope. International Coaching Psychology Review, 6(1), 71–83.

Martinez-Marti, M. L., & Ruch, W. (2016). Character strengths predict resilience over and above positive affect, self-efficacy, optimism, social support, self-esteem, and life satisfaction. Journal of Positive Psychology, 12(2), 110–119.

Mongrain, M., & Anselmo-Matthews, T. (2012). Do positive psychology exercises work? A replication of seligman et al. Journal of Clinical Psychology, 68(4), 382–389.

Niemiec, R. M. (2018). Character strengths interventions: A field-guide for practitioners. Boston, MA: Hogrefe.

Park, N., & Peterson, C. (2009). Character strengths: Research and practice. Journal of College and Character, 10(4), np.

Park, N., & Peterson, C. (2008). Positive psychology and character strengths: Application to strengths-based school counseling. Professional School Counseling, 12(2), 85–92.

Parks, A. C., & Biswas-Diener, R. (2014). Positive intervention: Past, present, future. In T. B. Kashdan, & J. Ciarrochi (Eds.), Mindfulness, acceptance, and positive psychology: The seven foundations for wellbeing (pp. 140–165). Oakland, CA: New Harbinger.

Peterson, C., & Seligman, M. E. (2004). Character strengths and virtues. A handbook and classification. New York: Oxford University Press

Proyer, R. T., Wellenzohn, S., Gander, F., & Ruch, W. (2015). Toward a better understanding of what makes positive psychology interventions work: Predicting happiness and depression from the person × intervention fit in a follow-up after 3.5 years. Applied Psychology. Health and Well-Being, 7(1), 108–128.

Pury, C. L. S., Starkey, C. B., Kulik, R. E., Skjerning, K. L., & Sullivan, E. A. (2015). Is courage always a virtue? Suicide, killing, and bad courage. The Journal of Positive Psychology, 10(5), 383–388.

Rashid, T. (2009). Positive interventions in clinical practice. Journal of Clinical Psychology, 65(5), 461–466.

Rashid, T. (2015). Positive psychotherapy: A strength-based approach. The Journal of Positive Psychology, 10(1), 25–40.

Ruini, C., & Fava, G. A. (2013). The polarities of psychological wellbeing and their response to treatment [Las polaridades del bienestar psicológico y su respuesta al tratamiento]. Terapia Psicologica, 31(1), 49–57.

Rust, T., Diessner, R., & Reade, L. (2009). Strengths only or strengths and relative weaknesses? A preliminary study. Journal of Psychology, 143(5), 465–476.

Schwartz, B., & Hill, K. E. (2006). Practical wisdom: Aristotle meets positive psychology. Journal of Happiness Studies, 7, 377–395.

Sheldon, K. M., Jose, P. E., Kashdan, T. B., & Jarden, A. (2015). Personality, effective goal-striving, and enhanced well-being comparing 10 candidate personality strengths. Personality and Social Psychology Bulletin, 41(4), 575–585.

Seligman, M. E. P. (2015). Chris Peterson's unfinished masterwork: The real mental illnesses. The Journal of Positive Psychology, 10(1), 3–6.

Seligman, M. E. P., Steen, T. A., Park, N., & Peterson, C. (2005). Positive psychology progress. American Psychologist, 60, 410–421.

Sims, A., Barker, C., Price, C., & Fornells-Ambrojo, M. (2015). Psychological impact of identifying character strengths in people with psychosis. Psychosis, 7(2), 179–182.

Shoshani, A., & Slone, M. (2016). The resilience function of character strengths in the face of war and protracted conflict. Frontiers in Psychology, 6.

Young, K. C., Kashdan, T. B., & Macatee, R. (2015). Strength balance and implicit strength measurement: New considerations for research on strengths of character. The Journal of Positive Psychology, 10(1), 17–24.

СПЕЦИФИЧНИ АСПЕКТИ НА КЛИНИЧНАТА ПСИХОЛОГИЧНА ОЦЕНКА ПРИ СЪДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Доц. Силвия Крушкова, д.пс.,
РУ „Ангел Кънчев“

ABSTRACT: The article considers the various theoretical and practical aspects of the field of clinical psychology, as the main tool in conducting the process of observation, research and analysis in the preparation of forensic psychological expertise. The main focus of the article is not only the clinical technology, but also the competencies and professional skills of the expert preparing the forensic psychological expertise.

Key words: *clinical psychology, forensic psychological expertise, psychological examination, diagnosis, personality*

ВЪВЕДЕНИЕ

Съдебно-психологичната експертиза решава задачи определени от разследващите органи, следствието, прокуратурата и съда във връзка с наказателния или граждански процес. Съдебно-психологичната експертиза може да бъде самостоятелна или като част комплексна съдебно-психиатрична и съдебно-психологична експертиза. По своята същност, компоненти, субект,обект, структура, етапи на изготвяне и заключение психологичната експертиза следва правилата на съдебно-психиатричната експертиза. За да бъде изготвена една съдебно-психологична експертиза, съдебният психолог задължително трябва да притежава специалност по „Клинична психология“, придобита в Медицински университет (въпреки че това не е указано в закона) или най-малкото трябва да притежава специфични обучения, свързани с компетенции от областта на клиничната психология. Това се налага от факта, че за изготвянето на съдебно-психологично становище, експертът назначен от съответните органи трябва да осъществи серия от наблюдения и изследвания, които не само теоретично, но и практически са от сферата на клиничната психология.

ИЗЛОЖЕНИЕ

В експертната практика обикновено е достатъчно да се изследва ситуацията на деянието и с помощта на анамнезата, клиничното и експерименталнo-психологичното изследване да се стигне до едно удовлетворяващо становище за годността на дееца да проявява разбиране за онова, което всъщност вече е направил. Емпиричните психологични методи и получените резултати ни дават възможност като експерти да установим доколко конкретния субект(деец) на престъплението разполага с потенциална годност за разбиране на действие като това, което е извършил. Считаме, че това което интересува органите на разследването и правосъдието е потенциалната годност за разбиране на действието.

По-различна е ситуацията при емпиричното изследване на волепроявлението. Доколко деецът(обвиняемият) е бил в състояние да се въздържи или не от извършване на едно действие в миналото е сложно да се установи и измери с психопатологични и психологично-тестови методи. Тук се включват съчетаните данни от анамнезата за обичайното поведение и установените анамнезно и клинично симптоми на болестно разстройство в нагонно-волевата сфера.

Най-често въпросите в наказателното право пряко или опосредствено се отнасят към вменяемостта на извършителя на деяние/обвиняем, подсъдим, изтърпяващ наказание. Специфичните предпоставки се свеждат до две категории/умствена недоразвитост или разстройство на съзнанието/ и психологично-правните критерии /годностите на индивида да разбира свойството и значението на постъпките си и да ръководи действията си/.

Вменяемостта се предполага по подразбиране/ освен при малолетните субекти/, вкл. и с нейната условност при непълнолетните, докато невменяемостта следва да бъде доказана.

Психологичните изследвания, които са извършвани в рамките на експертизата са свързани със няколко основни цели:

- Експертната оценка на психичната годност при подекспертните лица за извършване на противоправно поведение (оценка за вменяемост), дееспособност, степен на обществена опасност на освидетелствания, годност за свидетелски показания, психологична оцен-

ка на специфична годност или действие, които са определени в експертните задачи.
- Изследване и психологичен анализ на мотивите на освидетелствания за извършване на противоправното поведение или други действия, които са обект на експертната оценка
- Провеждане на психологичното изследване и оценка на когнитивните процеси и интелекта, необходими за преценка на интелектуалния критерий за вменяемост, дееспособност и годност на лицето да дава свидетелски показания.
- Разкриване на особеностите на предболестната личност на освидетелствания, включително емоционалните преживявания и равнище на съзряване, стратегии за справяне с житейски проблемни ситуации и защитни механизми на поведение, които определят и непосредствено повлияват инкриминираното деяние, включително ситуацията преди инцидента или ситуацията на освидетелстване.
- Подпомагане диагностиката на поведение при симулация и аггравацията.
- Подпомагане на личностовата оценка при експертизи изискващи оценки в специализирани области на личностовото развитие и поведение.

Съвременните когнитивни модели за психодиагностична оценка отговарят в най-голяма на потребностите експертизата. Това са три области на развитие и постигната компетентност при личността за социално функциониране:

Интелектуално развитие и компетентност

Тук се прилагат методики и специализирани тестове за отделните психични процеси и интелекта, които се използват в общата психодиагностична практика, клиничната психология или експертизите. Основните методика са: коректурни проби за вниманието, тестове за словесна, цифрова и образна кратковременна и дълговременна памет; тестове за логическа памет; методики за оценка структурата, последователността, процесите на анализ и синтез на мисленето, логичните равнища на конкретно и абстрактно мисленето; тестове за интелект на Рейвън и Векслер. Може да се прилага специализирания клиничен тест за памет на „Бентън“, който отдиференцира функционални и органичен тип грешки, което дава възможност за оценка на симулативно поведение „не помнене“ при освидетелствания. Специализираните тестове за интелект съдържат както вербални, така и невербални субтестове, които дават възможност за разкриване на специфични области на дефицит или увреждане от болестта, които имат отношение към непълноценното възприемане, решаване на проблемните ситуации и самоконтрола на поведение. При специализираните методики на мислене могат да се съпоставят и оценят несъществени нарушения на мисленето, като: витиеват тип мислене; свръхценностово мислене; емоционално определена обстоятелственост на мисленето; изплъзване по емоционално наситени потребности и цели. При тези субтестове и методики за мислене може да се отдиференцират мисловни нарушения при личностово разстройство от психопатологични разстройства при ендогенни заболявания. Психодиагностичните тестове дават много сериозен принос към трудният анализ в експертизите за симулативни тенценции при освидетелствания, в които се представят най-често умствена недоразвитост, епилепсия и шизофрения. [1]

Емоционално развитие и компетентност и личностово развитие

- диапазон и определеност на позитивния и негативен емоционален регистър на преживяванията
- интензивност и подвижност на емоционалните преживявания
- самоконтрол на поведение при емоционално интензивни преживявания и импулсивни желания
- емоционално себепреживяване и самоконтрол
- психологична годност за емоционално свързване и емоционален резонанс към събития и хора
- разстройства на емоционалната привързаност към родителските обекти в личностовото развитие и фиксиране на деструктивните модели
- фиксирани посттравматични емоционални преживявания, които са обвързани в поведенчески модели
- агресивен диапазон и интензитет на преживявания
- модели на защитни механизми при интензивни негативни преживявания; фиксирани модели на защитни механизми в поведението

В тази личностова сфера се използват личностови въпросници и проективни методи. Личностовите въпросници дават възможност за сравнителен анализ и степенна тестова оценка за диапазона

и интензитета на емоционалните преживявания. Особено ценни са оценките за видовете и степените на агресивни преживявания и самоконтрола върху тях: гневна раздраза, агресивно и автоагресивно желание, враждебност, ярост, тревожна напрегнатост, соматично инхибиране на агресивността.[2,3]Слабост на тези техники е възможността за рационален контрол на отговорите и нагласите, за търсене на социална желателност в ситуации на затруднение, включително експертно освидетелстване. По-добри за тази област са проективните методи: Тематично аперцептивен тест, тест на Роршах, Пробата за фрустрационен толеранс на Розенцвайг, Тест на Люшер и Вартег. Проективните тестове дават възможност за интерпретация на възможностите на подекспертния да анализира тестовите съдържания, да организира отговори, в които използва своя опит и знания, в които проектира и непосредствено експлицира емоционални преживявания, впечатани травматични съдържания или стабилизирани копинг стратегии. В проекциите могат да бъдат анализирани специфични компоненти на емоционалните преживявания от агресивния регистър: праг на раздраза, интензитет и самоконтрол върху негативния афект; поведенчески отговори, насочени към емоционално отреагиране; насоченост на емоционалния отговор към външната среда или инхибиране във вътрешния психичен свят на Аза; емоционално мотивиран поведенчески отговор, които поддържа поставените цели или има единствено отреагиращ ефект; функционални или патологични емоционални преживявания и поведенчески отговори; равнище на прозрение за собствените емоционални и агресивни преживявания; самоконтрол на поведение. Проективните методи дават възможност за разкриване на специфични модели на защитни механизми от групата на примитивните, несъзнавани поведенчески отговори до групата на невротичните поведенчески отговори. Тяхната проекция в изграждането на тестовите фабулни съдържания при всеки проективен тест дава директна възможност за интерпретация и оценка. Тези интерпретации от проективните тестове за спецификата на емоционалните преживявания и самоконтрол на поведение са изключително ценни за експертните оценки, но винаги се нуждаят от верифициране чрез личностови въпросници или оценъчно интервю. Интерпретацията, осмислянето и структурирането на фабулни съдържания към тестовите символи и инструкции дава възможност за интерпретация на компонентите и зрелостта на емоционалната компетентност и копинг. Проективните методи по недвусмислен начин показват дали подекспертното лице има психопатологични преживявания и болестни нарушения на емоциите, поведенческите фантазии и отговори. При тях не може да се симулира патология на сложни психични разстройства, а само примитивни реакции на блокаж, отказ или хистрионен тип реакции. Това поставя проективните методи в изключително важна позиция в диагностиката при експертизата. Тези специализирани психологични методики изискват продължителна клинична и експертна практика под супервизи за изграждане на високо ниво на професионални умения за интерпретации, за да не се изкривяват анализите и експертните оценки.

Социално развитие и компетентност

- равнище на комуникативни умения

Изследването с личностовите въпросници и проективни тестове разкрива равнище и постигната зрялост на уменията за общуване с групата на равните и авторитетите. Общуването в групата на равните отразява най-ниското ниво на умения, които включват непосредственото и приятелско общуване с кръга на близки и приятели. Тук изискванията са обичайни и не се налага по-висок житейски и комуникативен тренинг за тяхното развитие. Общуването с авторитетите изисква по-високо ниво на опитност и умения. Авторитетите могат да бъдат родители, началници в полето на професията, партньори в семейството и любовните отношения. Дефицитите или болестните промени в тази сфера на комуникация, най-често определят тежки конфликти, които могат да преминат в противоправни действия.

За диагностична оценка на комуникативните умения се използват редица личностови въпросници (Минесота тест, Гийсен тест, Лири, въпросници за лидерски тип поведение, за оценка на агресивно поведение, за самоконтрол при общуване) и проективни методи (ТАТ, Розенцвайг, рисувателни тестове).[4]

- копинг стратегии за решаване на проблемни житейски ситуации

Изградените стратегии за решавана на проблемни житейски ситуации, наречени копинг стратегии, отразяват постигнато равнища на умения за анализ, изграждане на стратегии за решения, управление и самоконтрол над действията при изпълнението. Постигането на тези умения зависи изключително много от житейската опитност да се решават трудни житейски проблеми, от обучителния подход на авторитетите: родители, учители, професионални авторитети, успешни хора, които оказват въздействие, психологичен тренинг. Дефицитите или болестните

разстройства водят до сериозни ограничения или нарушения в копинг стратегиите, което често определя криминогенното поведение. Психологичната оценка трябва да раздели постигнатото равнище на копинг в личностовото развитие и негативното въздействие на болестните процеси. Тук отново се използват голямата група на личностови въпросници и проективни методи. Уменията на психолога интерпретатор определят неговите анализи и експертни оценки.

- метасамооценка

Самооценката на индивида може да бъде определяна на няколко мета-равнища:

– равнище на самооценка за собствените възможности в интелектуалната, емоционална и социална компетентност
– равнище на личностови годности за постигане на прозрения за собствените дефицити, болестни нарушения, потенциал и желание за промяна
– равнище и потенциал за осмисляне на собственото агресивно поведение, агресивен риск, самоконтрол над агресивните желания и поведение; желание и потенциал за позитивна личностова промяна.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Със своите възможности за количествени и качествени анализи на разстройствата на когнитивните процеси, интелекта и личността, съдебният психолог дава сериозен принос към експертните оценки в комплексните експертизи. Много съществен е приносът, които тестовите изследвания с проективни методики дават за отдиференциране на симулативно поведение, отдиференциране на функционални от патологични нарушения, риск от извършване на агресия, потенциал за позитивна корекция в поведението и личностова промяна.

Психологичното изследване разкрива съществена информация за специфични особености на средата, в която е израснало лицето, неблагоприятно родителско възпитание, преживени тежки психотравми, които са блокирали развитието или фиксирали неефективни модели за справяне.

В самостоятелните съдебно психологични експертизи психологът решава конкретни задачи поставени от съда, за оценка на отделни психични процеси (паметови възможности, равнище на интелекта) или личностов потенциал за определени дейности: родителска годност, извършване на професионални умения, равнище на емоционална зрялост, лидерски умения.

Психодиагностичните изследвания и извършване на съдебно психологични експертизи изисква сериозен клиничен опит, високоспециализирано обучение с практика под супервизия и системно сътрудничество в професионалната общност за спазване на етични и професионални стандарти на практиката.

Библиография:

1. Кокошкарова А. Психологично изследване на личността в клиничната практика, медицина и физкултура, С., 1984
2. Попов Хр., „Психопатология на човешката агресивност“, С., 2000
3. Попов Хр., Човешката агресия, С., 1999
4. Davidson N.: Klinische Psychologie, 1998

МОДЕЛИ ОТ КЛИНИЧНАТА ПСИХОЛОГИЯ В ПОЛЗА НА ПСИХОСОЦИАЛНА ДИАГНОСТИКА В КЛИНИЧНАТА СОЦИАЛНА РАБОТА С ЛИЦА С ПСИХИЧНИ РАЗСТРОЙСТВА

Доц. Силвия Крушкова, д.пс., РУ „Ангел Кънчев“
Силвия Белоева, докторант, РУ „Ангел Кънчев“

ABSTRACT: The article presents the thesis that the models for psychological assessment and psychodiagnostics used by clinical psychology are the basis of the methods for psychosocial diagnosis of subjects with mental disorders - objects of clinical social work. The publication presents how knowledge in the field of clinical psychology supports the psychosocial diagnosis of individuals who are intervened by clinical social workers. The publication supports the hypothesis that the availability of knowledge of clinical psychology is the main reason for the exactness of psychosocial diagnosis in people with mental suffering.

Key words: *clinical psychology, psychological assessment, psychosocial diagnosis, mental disorder, clinical social work*

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните години все по-сериозно се утвърждава необходимостта от специалисти по клинична социална работа, особено в социални услуги за деца и възрастни с ментални и психични увреждания. Тъй като при клиничната социална работа е водеща клиничната компонента, освен знания в областта на менталните нарушения и психичните разстройства, клиничните социални работници е задължително да притежават компетенции – теоретични знания и практически умения от областта на клиничната психология, както и да умеят да използват това в практиката си най-вече по отношение на изготвянето на екзактна психосоциална оценка. Именно изготвянето на коректна и професионално структуриране психосоциална оценка е същинския психосоциален диагностичен процес, което е предпоставка за структурирането на работещ психосоциален интервенционен план на потребители с ментални нарушения и психични страдания.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Клиничната психология е специфичен метод за разглеждане на човешкото поведение, който цели да определи едновременно типичното и индивидуалното у субекта, разглеждан като същество, което трябва да се справи с определена ситуация.

В стремежа си да проникне в смисъла на поведението, клиничната психология анализира личностните /или груповите/ конфликти и опитите за решаването им. За целта клиничната психология използва информацията, получена от социалната анкета /данни от обкръжението на субекта/, експериментални техники /тестове за интелигентност, характерологични тестове и др./, наблюдение на поведението, интервюта, данни от биотипологията и психоанализата. След това клиничната психология се опитва да обедини всички събрани сведения в обща, достатъчно структурирана представа за поведението на субекта, да открои мотивациите и дълбокото му значение. На основата на задълбочено изследване на отделни случаи, клиничната психология подхранва надеждите за постигане на достоверно научно обобщение. [1]

На базата на основните познания на общата, еволюционната, социалната и личностната психология, клиничната психология разработва специални патопсихологични познания и методи за профилактика, разкриване и терапия на психичните разстройства, т.е. в по-широк смисъл на анормални начини на поведение и преживяване при човека. Нейният **предмет** са смущенията във връзката човек-околна среда, които страдащият не може да преодолее или компенсира със собствени сили и които увреждат психичното, социалното и физическото му самочувствие, както и неговото здраве. Те представляват анормални развития в продължаващия цял живот социален процес на учене, който може да бъде увреден в резултат на погрешно възпитание, актуални или хронични конфликтни ситуации, неправилен начин на живот, органични дефекти и болести.

Специфичният подход на клиничната психология се състои в разкриването на психологическите закономерности при възникването и промяната на невротичното поведение и преживяване. С познанията и методите на психологията, клиничната психо-

логия допринася за запазването и възстановяването на здравето, дееспособността и социалната адаптивност на личността., като спомага за разкриването, коригирането, профилактиката и изследването на психичните разстройства.

Клиничната психология се подразделя на четири главни области. *Клиничната психодиагностика* се занимава с невротичното поведение и преживяване, но не в смисъла на медицинската, а на личностовата диагностика, с помощта на стандартизирани методи за самооценка и оценка под формата на оценъчни скали и чрез целенасочени разговори за начини на поведение, съхранени в индивидуалната памет. Целта на клиничната психодиагностика е изследването и описанието на личността на пациента, на нейните нормални и нарушени обективни и субективни връзки с околната среда, както и на възникването им. Тя помага при вземането на решение за педагогически, терапевтични, рехабилитационни мероприятия.

При психологичното изследване и оценка на потребители с психични разстройства в частност потребители с хронично протичаща шизофрения акцентът в изследванията се измества от позитивните симптоми към негативните – нарушенията в концентрацията, вниманието, притъпения афект. Именно установяването на степента на когнитивните нарушения подпомага психосоциалната оценка свързана с капацитета на ресурс на личността на потребителя и оттам и подхода при неговата психосоциална терапия. *Тъй като психологичната оценка установява наличните дефицити, а психосоциалната оценка установява наличните ресурси, с които работи клиничния екип и потребителя.* [2]

Важно е да се отбележи, че докато преди се е мислело, че когнитивният дефицит при шизофрения е резултата от налудностите и халюцинациите, сега развитите в резултат на заболяването когнитивни недостатъци се смятат за независими от позитивните шизофренни симптоми – като отделна характеристика на болестта. Мнението, което се налага напоследък е, че когнитивните нарушения представляват първична, специфична и откликваща се при всички шизофренно болни характеристика и не зависят от останалите симптоми. Тези нарушения са сред основните причини за това шизофренията да бъде толкова опустошаващо функционирането на личността заболяване. [2]

От друга страна психосоциалната клинична диагноза се осъществява от клиничния социален работник, която стъпва и използва едновременно клиничните данни и клиничните инструменти от психиатричната формулировка по социалния казус и психологичното клинично изследване.

Оценяването на психосоциалното функциониране е важен аспект в оценката на потребителите с психични заболявания и свързаните с тях разстройства, дефицити. Информацията за психосоциалното функциониране може да подпомогне както формулирането на всеки отделен случай и определяне на прогонозата от включването в психосоциалните интервенции и програми. В оценката на психосоциалното функциониране екипът от клинични специалисти /психиатър, клиничен психолог и клиничния социален работник/ следва да изследва следните области – налични ресурси/емоционални, когнитивни, личностови/, отношение към близки, приятели, познати, сексуалната адаптация, обучението, минала работа, интереси и организиране на ежедневните интереси.

Един от основните инструменти, които взаимства клиничния социален работник от сферата на клиничната психология при осъществяване на клинико-социалната оценка е интервюто. Това е основен метод за психодиагностична оценка и терапевтична интервенция. По време на интервюто психологът слуша внимателно и изгражда своята психодиагностична оценка за клиента в следните важни области:

- Какво е психичното състояние на клиента: спокойно с леко напрежение, тревога, потиснатост, когато споделя проблеми; умере-на или изразена степен на: тревожност, напрежение, раздраза, гневност, агресивност, потиснатост; неспокойствие.
- От каква социална група е, какъв социален статус има: нисък социален статус; примитивен социален статус; средно дифи-ренциран; високо диференциран.
- В кои сфери са травматичните преживявания от миналото и настоящето.
- Базова психологична оценка за когнитивни процеси и интелект.
- Базова когнитивна оценка за емоционалните преживявания на клиента в ретроспективен план към ситуациите от миналото, за които говори, и в актуалната ситуация на консултиране: диапазон и интензитет на емоциите; преобладаващо позитивни емоции (добро настроение, радост, удовлетворение, обич, любовни емоции, екзал-тирани позитивни емоции) или негативни емоции (страхово-трево-жен; гневно-агресивен; потиснато-депресивен), емоционален реги-стър на преживяване; самоконтрол върху негативния интензивен афект; емоционален резонанс към събития и хора.

- Дисфункционални вярвания за: Света, Другите и Аз-а.
- Умения за комуникация: с групата на равните (съученици, състуденти, приятели, колеги, познати), с авторитетите (родители, началници, партньори), с подчинените (по-малки братя и сестри, деца, колеги в по-ниска позиция).
- Равнище на копинг стратегии: ефективни и неефективни.
- Защитни механизми, през които се справя с травматичните и проблемни ситуации и поддържа дисфункционалните модели на поведение.
- Специални феномени: телесни симптоми; психопатологични нарушения на когнитивни процеси, интелект и емоции; поведение на злоупотреба и зависимост към психоактивни вещества.
- Уточняване на симптоми на психично и телесно състояние или нарушения в поведението. Това уточняване става през задаване на затворени специализирани въпроси, които се определят от областите на уточняване. В тези области психологът планира дали се нуждае от допълнителни консултации на специалисти (психиатър, общопрактикуващ лекар, друга специалност на лекар, психолог консултант с по-високо или специализирано ниво на професионални умения) за поставяне на диагностични оценки или пренасочване за работа. [4]

Тези различни аспекти на психосоциалното функциониране следва да се оценяват по време на постъпване в социалната услуга, по време на прегледа, психологичната оценка и по време на самата клинична социална оценка.

Отношенията с членовете на семейството като родители, братя, сестри, деца и други близки осигурява информация за ранните появи на абнормности в развитието, психологични стресори, които могат да допринесат за разнообразието от симптоми и наличната социална подкрепа, която потребителят е имал в миналото и има сега. Често е полезно да се сравнят анамнестичните данни за развитието и социалната адаптация на пациента и негов сиблинг, което осигурява социален и образователен „сравнителен пример“. В зависимост от всички обстоятелства, клиничният екип има нужда от точна оценка дали пациентът може да живее в семейство, каквато е групата от потребители, настанени в съответната социална услуга.

Психосоциалната оценка следва да обхваща и ресурсите на пациента за изграждане и поддържане на приятелски взаимоотношения. Преморбидното функциониране може да включва срамежливост, по-малко контакти и по-слаби социални умения. Дори пациентите, които са имали добри отношения с околните преди началото на заболяването имат затруднения в изграждането и поддържането на приятелства след това, тъй като симптомите често се свързват с подозрителност и сензитивност. Пациентите с шизофрения например могат да отговарят при запитване по време на психосоциалното интервю, че имат много приятели, но при по-внимателно разпитване се установява, че тези контакти са редки и повърхностни.

Сексуалното функциониране често е лошо. Мнозина пациенти имат малък или никакъв сексуален опит през целия си живот и повечето от тях не стъпват в брак. Някои пациенти с психични разстройства имат ограничени интереси в секса, докато други имат нормално ниво на сексуален интерес. Пациентите с дезорганизирано /хебехренно/ поведение пък могат да имат неадекватна сексуалност /напр. мастурбиране пред публика/.

Анамнезата на придобитите знания и умения на пациентите с психични разстройства може да има съществени вариации. Някои пациенти имат нормално до високо образователно функциониране до началото на симптомите и в последствие да са понижили и да са били неспособни да продължат ученето си на предишното ниво. Някои пациенти са имали ранни индикатори за обучителни нарушения, особено в сравнение с техните сиблинги.

Анамнезата на професионалното развитие също е разнообразна. Поради хроничния характер на психичните заболявания и поради упадъкът на личността, повечето пациенти не могат да работят на същото ниво, както в началото.Поради тази и други причини голяма част от пациентите са с ниско социоикономическо ниво, така и оценката на техните обучителни и професионални постижения е ниска. Много рядко пациентът може да съхрани професионалните си годности на сравнително добро ниво, което е един плюс при включването му в психосоциалните рехабилитационни програми в социалната услуга. [3]

На оценка се подлагат дейностите и интересите през свободното време. Един от подходите за тази оценка включва описание от пациента как си представя един „типичен негов ден“ или „типична вечер“ или „типични почивни дни“. Описанието често показва, че пациентът преди е прекарвал голяма част от времето, седейки сам и не-правейки нищо.

Оказва се, че при по-голямата част от пациентите, настанени в социалната услуга, преди постъпването им интересите и дейностите през свободното време са били самотни и пасивни, като напр. гледане на телевизия. Именно от степента на висока ангажираност с дейности в социалната услуга зависи и по – добрата прогноза за потребителя с психично разстройство.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Провеждането и изготвянето на клинико-социалната диагностика или психосоциалната оценка в клиничната социална работа следва алгоритъма на провеждане и изготвяне на психологична оценка от клиничния психолог. Единствената разлика и при двата диагностични процеса е, че клиничната психологична диагностика се фиксира върху дефицита, разстройството, отпадането на различни функции от личностовото функциониране, докато психосоциалната оценка се фокусира върху ресурса на потребителите с ментални дефицити или психично разстройство. Така изводимото предоставя и едновременно изисква от клиничния социален работник да притежава специфични знания и умения не само от теоретичната база на клиничната психология, но и от клиничния инструментариум, с който тя използва. От друга страна на клиничния социален работник се предоставя възможност да надгражда своята квалификация, придобивайки знания и умения не само в клиничните дисциплини, но и знания и умения от сфери като психотерапия и клинично консултиране.

Библиография:

1. Ангелова – Барбалова Н., С., Крушкова. Психопатология и диагностика в психиатрията и клиничната психология. Русе, Хелт Консулт Русе ЕООД, ISBN 978-954-92702-4-2, 2013. pp25-30
2. Крушкова С., Г. Данов, Н. Добрева, Наръчник за организиране на психосоциалната дейност в Комплекс за социални услуги за възрастни хора с увреждания. Хелт Консулт Русе ЕООД, ISBN 978-619-7092-06-6, 2018. pp17-20
3. Kroushkova S., Bio psychosocial wording of the case in psychiatric clinical practice, Научни трудове, Том 55, серия 8.1, Здравна превенция и социални дейности, SAT-2.114-1-HPSW-09, 2016, стр. 44-47, ISSN 13-332.
4. Павлина Петкова, Красимир Иванов, Психологично консултиране, Ръководство първа част, Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“, Университетско издателство, ISBN 978–954–715–560–2, 2012, pp24-25